

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ  
ТУВИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ  
Кафедра тувинской филологии и общего языкознания

ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА

**Образы животных в книге «Танды кежии» К-Э. Кудажы**  
(Кызыл-Эник Кудажының «Танды кежии» деп номунда  
дириг амытаннарның омур-хевирлери)

Направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя  
профилями подготовки), профили «Родной язык и литература» и  
«Иностранный язык (английский язык)»

Выполнила: студентка филологического  
факультета 5 курса 1 группы  
Донгак Влада Вячеславовна  
« 10 » июня 2020 года

Научный руководитель: Кужугет М.А., ст.преподаватель  
« 15 » июня 2020 года

Приказ \_\_\_\_\_  
Допущена к защите « \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 20 \_\_\_\_  
Протокол заседания кафедры КТФиОЯ № \_\_\_\_  
Зав. кафедрой \_\_\_\_\_ Куулар Е.М.

К Ы З Ы Л – 2020

## Допчузу

|                                                                                           |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Кирилде.....                                                                              | 3  |
| I эге. Киж болгаш бойдус темазында дириг амытаннарның омур-хевирин.....                   | 6  |
| 1.1. Тоолдарда дириг амытаннарның омур-хевирин ажыглааны.....                             | 6  |
| 1.2. К. Кудажының басняларында дириг амытаннарның омур-хевирин көргүскени.....            | 15 |
| 1.3. К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп авторлуг тоолунда дириг амытаннарны чураны..... | 20 |
| II эге. К. Кудажының «Таңды кежи» деп номунда дириг амытаннарның омур-хевирин.....        | 27 |
| 2.1. Улуг араатан аңнарның омур-хевирин.....                                              | 29 |
| 2.2. Биче аңнарның омур-хевирин.....                                                      | 38 |
| 2.3. Куштарның омур-хевирин.....                                                          | 42 |
| 2.4. Балык-байлаңның омур-хевирин.....                                                    | 45 |
| 2.5. Насекомнарның омур-хевирин.....                                                      | 47 |
| Түннел.....                                                                               | 51 |
| Ажыглаан литература даңзызы.....                                                          | 53 |

## Кирилде

Тыва литературада бойдус темазын чырыткан чогаалдар онзагай черни ээлеп турар. Тыва чогаалчыларның барык бүгүдезинде бойдустуң чараш-каазын, төрөөн чериниң кайгамчык чаражын, аңчы кижиниң ужуралдарын, сеткил-сагыжын, дириг амытаннарның элдептиг, чараш аажы-чаңын бижээн чогаалдар бар.

Аңчы кижиниң солун ужуралдарының дугайында, бойдус болгаш дириг амытаннарның аажы-чаңнарынга хамаарышкан чогаалдарга С. Пюрбю «Шынаппайның чугаалары», М. Өлчей-оол «Хөөрээрниң чугаалары», К. Аракчаа «Кара-Ашактың кускуну» деп номнарны бижээннер. Кызыл-Эник Кудажының «Таңды кежиин» деп ному база ук темага онзагай турушту ээлеп турар.

Ук номнарның дугайында улуг, ханы сайгарылгалар бо хүннерге чедир кылдынмаан. М.Хадаханэниң «С. Пюрбюнүң уругларга бижээни «Шынаппайның чугааларын» оюп кааптар болзувусса, ооң чогаадыкчы ажылының дугайында долу билиишкин чок болур бис» деп демдеглээни бар [Хадаханэ 1968: 48]. А К. Кудажының «Таңды кежиинге» хамаарыштыр солуннарга М. Доржунуң болгаш өске-даа улустуң каш статьялары үнгүлээн.

К. Кудажының ниити чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга, чогаалдарынга хамаарышкан улуг ажылдар бижиттингилээн: Е.Т. Бады-Монге «Национальное своеобразие художественной детали в тувинской прозе» (2004) база Ш.Ю. Күжүгет “Лексико-семантическое поле ‘природное время’ в прозе К. Кудажы” деп темаларга (2015) эртем чадаларын камгалаан. Ук ажылдарның темаларының угланышкыны аңгы болганындан оларда дириг амытаннарның окур-хевирин сайгартынмаан.

Ынчангаш доозукчу квалификастыг ажылывыска «К. Кудажының чогаалдарында дириг амытаннарның окур-хевирин» («Образы животных в произведениях К. Кудажы») деп теманы шилип алгаш, сайгарарын оралдашкан бис.

**Доозукчу квалификастыг ажылдың темазы:** «К. Кудажының чогаалдарында дириг амытаннарның окур-хевири».

**Ажылдың чугулазы (актуалды):** Дириг амытаннарның окур-хевири кирген чогаалдар бойдус дугайында билиишкиннер-биле, чоннуң чаңчылдары-биле холбаалыг. Теманың аныяк салгалга өөредиглиг салдарлыын дириг амытаннарның окур-хевири таварыштыр сайгарып көөрү ук ажылдың чугулазын тодарадып турар.

**Чаа чүүлү:** К. Кудажының чогаалдарында, ылаңгыя ооң «Таңды кежи» деп чыындызында, дириг амытаннарның окур-хевирлерин сайгарып көөрүн оралдашкан баштайгы ажыл болур.

**Ажылдың объектизи:** К. Кудажының «Таңды кежи» деп чыындызында кирип турар чечен чугаалары.

**Сорулгазы:**

1. Аас чогаалының тоолдарында дириг амытаннарның окур-хевирин сайгарып көөрү;
2. К. Кудажының басняларында болгаш авторлуг тоолунда дириг амытаннарның окур-хевирин сайгарып көөрү;
3. «Таңды кежи» деп чыындыда дириг-амытаннарның окур-хевирин бөлүктөр аайы-биле ханы сайгарып көөрү.

**Ук сорулганы чедип алырда, шийтпирлээр айтырыглар:**

- чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын шинчилээри;
- чогаалдарда дириг амытаннарның окур-хевириниң дузазы-биле көргүскен чугула айтырыгларны шинчилеп, тайылбырлаары;
- дириг амытаннарның окур-хевирлериниң ужур-дузазын илередип тайылбырлаары.

**Теоретиктиг үндезиннер:** В.П. Аникинниң «Искусство психологического изображения в сказках о животных» (1967), И.П. Лупанованың «Современная литературная сказка и её критики» (1987), В.Н. Минеевтиң «О жанровой специфике литературной сказки» (2001), М.А. Хадаханэниң «Литературная Тува»(1986) деп ажылдарга даянган.

**Ажыглаан арга, методтар:** Доозукчу квалификастыг ажылды бижииринге тайылбырлыг (описательный), деңнелге (сравнительный) методтарны болгаш дистрибуция аргаларын ажыглаан.

**Ажылдың практиктиг ужур-дузасы:** Ортумак, дээди өөредилге черлериниң студентилеринге, тыва чогаал башкыларынга, өөреникчилеринге, чогаалга сонуургалдыгларга ажыктыг бооп болур.

**Ажылдың тургузуу:** Ук ажыл кириилде, 2 эге, түңнел болгаш литература даңзызындан тургустунган.

## **I эге. Кижиг болгаш бойдус темазында дириг амытаннарның омур-хевир**

Чер-делегей кырында дириг бойдус кайгамчык солун ужур-уткалыг болур. Бойдустун чаялганының бир кол болгаш улуг бөлүүн дириг амытаннар тургузуп турар. Дириг амытаннарның омур-хевир бурун шагдан амгы үеге чедир кижилерниң кичээнгейин хаара тудуп келген. Кижиг төрелгетениң медреселдиг кылдыр сайзырап келген үелеринден эгелээш-ле, кижилер болгаш дириг амытаннарның аразында сырый харылзаа эгелээн. Ынчангаш улустун аас чогаалында, аңгы-аңгы жанрларның чогаалдарында дириг амытаннар дугайында тема, оларның омур-хевирлери доктаамал кирип турар. Аас чогаалында, ылаңгыя, тоолдар дириг амытаннарның омур-хевирин сайзырадырынга улуг черни ээлеп келген жанр болур. Тоолду кандыг-даа чон шаг-төөгүден бээр чогаадып келген. Кижилер хостуг үелеринде бот-боттарынга солун болзун дээш, тоолдарны ыдып, салгалдан салгалче дамчыдып чораан.

А литература аас чогаалындан укталган болганда, чечен чогаалда дириг амытаннарның омур-хевир база улуг черни ээлеп турары үндезинниг. Тыва литературада база, орус болгаш делегей чоннарының литератураларында дег, дыка хөй авторларның чогаалдарында бойдус болгаш оон чарылбас кезээ – дириг амытаннарның омур-хевирлери бар бооп турар.

### **1.1. Тоолдарда дириг амытаннарның омур-хевирин ажыглааны**

Тыва кижиниң сагыш-сеткил амыдыралында тоол бичии чажындан тура кирип турар. Чүге дээрге тыва чон ажы-төлүн аас чогаалының үлегерлери-биле кижизидип чораан. Тоолчулар бир аалдан бир аалче барып, чонунга тоолдарын чугаалап берип, чечен сөстүн ачызы-биле хүндүткелди чаалап ап келген. Тоолду аалдарга, аңчылар одаанга, улуг-биче чон чыылган черлерге ыдып чораан. Тоол аңчыларга олчалыг болурунга дузалаар, чаш ажы-төл ону

дыңнааш, экини-багайны ылгап билиринге, чараш чүвени эскерип билиринге өөренир – хөй-ле чүвеге өөренир деп чон санап чораан.

Ном-дептер хамаанчок, үжүк-бижик безин чок турда-ла, тоолдарны чон чогаадып чораан. Дириг амытаннар тоолдарда чугаалажып, маргыжып, демисежип, найыралдажып-даа турар. Олар, кижилер дег, угаанныг, амыдырап-чурттаар дээш демисежип турар кылдыр чуруттунган. Ол бүгү шынга дүүшпес, хуулгаазынныг-даа болза, солун.

«Дириг амытаннар дугайында тоолдар эрте-бурунгу шагның мифтеринден укталып тывылган. Баштайгы амыдырал үезиниң кижилериниң анималистиктиг болгаш тотемистиг билиишкиннери-биле алырга, дириг амытаннар кижилер ышкаш мөзү-шынарларлыг. Ынчангаш олар мифтеринге дириг амытаннарны боттарынга чүүлдеп, чугаалыг кылдыр көргүскен. Сөөлзүредир ол чүүл мифтерден укталып үнген дириг амытаннар дугайында тоолдарже шилчээн» (ТҮАЧ 1976: 47-48).

Чамдык улустуң санап турары-биле алырга, орус чоннуң аас чогаалында дириг амытаннар дугайында тоолдар бурун шагның аңчылары, балыкчыларының бир шагда оларның боттары-биле болган ужураалдарының дугайында солун-чугааларындан тывылгын. Эгезинде аң-мең, куштар болгаш балык-байлаңның эң-не онзагай аажы-чаң, шимчээшкин, шынар-демдектерин тайылбырлаан нарын эвес төөгүүшкүннер турган. Оларга бурун кижилерниң бойдушту диригжидер (анимизм), ол-бо кижилер аймааның аң-мең, куштардан укталганынга (тотемизм) бүзүрели болгаш долгандыр болуушкуннарда хуулгаазын күштер сиңниккен деп бодалы немежи берген. Баштай ук болуушкуннар элдээрткен эвес, дорт уткалыг турган. Чоорту күш-ажылдың салдары-биле черлик амытаннарны өөредип, чаажыктырып алган соонда, кижилерниң долгандыр делегей дугайында билиглери делгемчип, хуулгаазын күштерге бүзүрели эвээжеп, ук төөгүлерниң маадырларынга оюн-баштак, кочулал аянын сиңирип эгелээн. Ынчалдыр дириг амытаннарда кижилерниң мөзү-шынарларын хамаарыштырар чаңчыл тывылган.

Тоолдарда дириг амытаннар боттары маадырлар болуп, кылдыныгларның, ажил-үүлениң киржикчилери апаар. Оларның аразында чөрүлдээлерни тоолда чуруттунган байдал тургузуп бээр. Тоолдарның маадырлары тус черде, чогааттынган девискээрде, бар дириг амытаннар болур. Ынчангаш тыва тоолдарда болза, олар арга-арыгда, хову-шөлдерде чурттап чоруур амытаннар болур. Хөй кезиинде олар дээрге адыг, бөрү, дилги, сырбык, койгун болгаш оон-даа өске амытаннар болур.

Дириг амытаннар дугайында тоолдар кижиниң бойдус-биле тудуш харылзаалыын илередир. Бойдустуң каржы күштери-биле, ооң иштинде дириг амытаннар-биле, кижиниң доктаамал демиселин көргүзүп турар сеткил-бодалдыг, чугаалыг кылдыр киирген. Сөөлзүредир ол чүүл мифтерден укталып үнген чогаалдар болур. Кандыг-даа байдалда кижидириг амытаннарны тиилеп үнүп келир кылдыр чогааттынган. Ол дээрге кижилерни аңгы-аңгы кандыг-даа байдалдарда демисежип билиринге өөредип, кижизидип турар.

Тыва улустуң дириг амытаннар дугайында тоолдарының тема, идея талазы-биле хөгжүлдезинге хамаарыштыр ниитилештирген бодалды 3. Самдан илереткен: «Чүге? Канчап? деп айтырыгларга харыылап турган баштайгы чугаалар чүгле бойдустуң диригжидилгези эвес, а кижиниң долгандыр бойдусту бүрүнү-биле медресе билип эгелээниниң баштайгы илерээшкини болган. Ол бодалдың бадыткалын делегейниң бүгү чоннарының тоолдарындан болгаш оларның аразында бойдустуң амыдыралын кижилерниң амыдыралы-биле дөмейлеп, кижидун аң, куш, үнүш д.о.ө. чүүлдер-биле холбаштырып турар тыва улустуң тоолдарындан дилеп тып болур. Тоолдарда омур-хевирлерде чуруттунган дириг амытаннарның онзагай шынарлары база шын илереттинген.

Төөгүлүг үениң аайы-биле тургустунуп келген ниитилел амыдыралының негелделеринихөгжүлдезиниң түңнелинде дириг амытаннар дугайында тоолдарның билиг бээр, кижизидер болгаш социал хевирлээшкин

хүлээлгелери ук тоолдарда овор-хевирлерниң оон ыңайгы хөгжүлдезинге салдар чедирген.

Тыва фольклорнуң сөөлгү хевирлеринде дириг амытаннар дугайында тоолдарда дириг амытаннарныдаштыкы хевир-дүрзүзү болгаш аажызын тайылбырлаан эвес. а оларның аажы-чаңының онзагай талалары-биле холбашкан, тодаргай бодал сиңниккен – чалгаа, кажар, харам чорукту алдаржыткан овор-хевирлер кол черни элей берген» [Самдан 2001:11-12]

Ынчангаш дириг амытаннар дугайында тоолдар кижилерниң аажы-чаңын ойзуп көргүзер, сургаал, кочулал уткалыг чогаалдар апарган. Аңгылыг ниитилелге дириг амытаннар дугайында тоолдарның, аңгыларның аразында хамааржылгазын ойзу чуруп турарындан, социал утказы күштелип келген.

Дириг амытаннар дугайында тоолдарның ниити утка-шынарларын барымдаалап, демократтыг идеяларны илереткен, өөредиглиг болгаш алгаг-макталдыг деп бөлүктөргө хуваап турар.

Дириг амытаннар дугайында тоолдар кол нургулайында өөредиглиг, бир-ле чүүлге кижизиткен уткалыг болур. Ынчангаш ук тоолдарның маадырлары бир-ле аажы-чаңны эдилээн, *мөзүлүг* азы *мөзү чок* овор-хевирлерни илередип турар.

Дириг амытаннар дугайында тыва тоолдарда чүгле черлик азы араатан амытаннар маадырлар болуру албан эвес. Ындыг тоолдарның маадырлары азырал амытаннар, куштар аймаа база болур. Оларга теве, кулун, хой, кошкар, серге, өшкү, анай, кускун, үгү болгаш өскелер-даа хамааржыр.

**Мөзүлүг овор-хевирлерге** улуг угаанныг, омак-сергек, алды аргалыг, беш мегелиг, дузааргак, биче сеткилдиг болгаш бүгү-ле эки шынарларны сиңирген кылдыр чогааттыг амытаннарны хамаарыштырып болур. Чижээлээрге, «Койгунак» деп тоолда Койгун, «Арганың Ак-Коданында» Кодан, «Аштаан Бөрү биле Сергежигеште» Сергежигеш, «Чыраа Кулунда» Кулун, «Үгүде» Үгү, «Часкыда» Часкы болгаш оон-даа өскелерни көрүп болур.

Тыва улустун «Чыраа кулун» деп тоолунда кол персонаж Кулуннун угаан-сарыылдыын, кажар аргазы-биле каржы Бөрүнү тиилеп алганын тоолдаан. Бодун тудуп чиир дээш келген Бөрүнү Кулун аагайлап тургаш, баштай бодунун кылып билири – чыраалаар, саяктаар чоруу-биле удуп кааптар. Адак соонда, таваңгайында бижикти номчуурунче ыдалап мегелепкеш, ону теп өлүрүп каар.

Бо тоолда Кулун анаа-ла амыр, чииги-биле Бөрүнү тиилеп албаан. Ону ол улуг күш үндүрүп, кылып билири чоруунун ачызында, кажар угаанынын ачызында тиилеп алгаш, дириг артар. Тоол кижизидикчи уткалыг: кижиде боду кандыг-бир ажылды албан кылып билир болур ужурлуг. Оң кырынга мээ-медерелин эки ажылдадып, сайгарылдыр боданыры чугула деп угаадып турар.

Дириг амытаннар дугайында тыва тоолдарда Күскенин омур-хевирин болганчок-ла таваржы бээр. Ол чежемейнин бичии-даа болза, улуг угааннын амытан кылдыр чуруттунганын эскерер бис. «Кушкаш биле Дилги» деп тоолда бодунун угаангыр-сагынгыр, дузааргак болганы-биле Күске Кушкаштын артып калган сөөлгү оглун болгаш бодунун тынын камгалап каар.

«Күске биле Теве» деп тоолда Күске сагынгыр-тывынгыр чаңы-биле бодундан улуг амытанны мөөрейлешкеш, удуп алып.

«Часкы» деп тоолда Часкы чеже-даа бичии болза, куштар мөөрейинге киришкеш, бодунун арга-хоргазы-биле Хартыга, Эзир, Даъс дээн ышкаш улуг күчү-күштүг, араатан куштарны безин тиилеп үнер.

«Инек-Сокпа» деп тоолда Ус-кушкаштын омур-хевирин дамчыштыр ажылгыр, кежээ, ус-шевер кижинин омурун элдээртип чогааткан. Ол уйгучыдын, могаг-шылаг чок ажылдаар, олут орбас, кежээ. Ону көргөш, олутпай Инек-Сокпа ыткаш, өскээр көжүп чоруур ужурга таваржыр.

«Дилги чүгө кыскал апарганыл?» деп тоолда Мезил мөөрей чарлап келген Дилгини, база-ла, эш-өөрүн эвилелдеп тургаш, кажар арга-биле тиилеп алып.

Дириг амытаннар дугайында тоолдарда Дилгини хөй кезиинде багай овор-хевирлерге каттыштырып турган болза, «Межерген» деп тоолда ындыг эвес. Дилгиниң овор-хевири бо тоолда кажар, хоптак, чиijeң эвес, харын-даа дузалакчы, сүмелекчи бооп турар. Ук тоолда Дилгиниң овор-хевири онзагай дээрзин демдеглээри чугула.

Угаангыр-сагынгыр, дузааргак чорукту көргүскен, мөзүлүг овор-хевирлерни чураан тоолдар бичии уругларның кижизидилгезинге аажок улуг ужур-дузалыг. Бистиң өгбелеривис ынчангаш бурунгудан бээр шак ындыг кижизидикчи шынарлыг тоолдарны чогаадып, салгалдан салгалче дамчыдып ыдып чораан.

**Мөзү чок овор-хевирлерге** хоптак, харам, кортук, хүнүн бодаар, туразы улуг, бодундан кошкактарны азы бичиилерни бастыр, чагырар мен дээр шынарларны эдилээн дириг амытаннарны чуруп көргүскен боор.

Бөрү дыка хөй тоолдарның персонажы болуп чоруур. Бурунгудан тура Бөрүнүн овор-хевири каржы-хажагай чорук-биле, хан-чин-биле, өлүм-чидим-биле холбашкан болур. Чеже-даа каржы-хажагай, күштүг, коргунчуг болза, угаан-сарыыл талазы-биле бодундан биче амытаннарга бо-ла аштырып аар кылдыр тоолдаан. Чижээлээрге, «Чыраа Кулун» деп тоолда Бөрүнүн овор-хевирин үстүнде чижекте каксы көрдүвүс.

«Бөрү биле Дилги» деп орус улустун тоолунда бөрү база-ла дилгиге аштырып аар. Кажар Дилги балыктап чораан кырган ашактаң оруунга өлүг болуп мегеленип чыдып аарга, ону ашак олча бодап, шанаанга салып аар. Орук ара Дилги доң балыктарны дүжүр октап алгаш, дезип чоруй баар. Балыктарны чыып алгаш, чиир деп олурда, Бөрү чедип келгеш, Дилгини чиир дей бээрге, ол ону балыктап өөредип каайн дээш, хемге эккээр. Оюп каан доштуг сугже кудуруун суктургаш, кажарлап, аңаа доңуруп кааш, дезе бээр. Ынчалдыр ол кажар арга-биле Бөрүнү тиилеп аар.

Бо тоолда Дилги биле Бөрүге хамаарыштыр сайгарып көөр айтырыглар хөй. Мында мөзү-бүдүш айтырыгларын дириг амытаннарның овор-хевирин ажыглап ажыдып турар. Черле дириг амытаннар дугайында тоолдарда

кижилерниң аажы-чаңнарында чедер-четпестерни шоодуп, өөрөдиглиг кылдыр чогааткан боор.

«Дилгижек-оол» деп тоолда чеди бөрүнү чиижөң, аштап-суксаан, хүнүн бодаан кижилерге дөмейлээн. Ук тоолда Дилгижек-оол Хайыраканны мегелепкеш, өлүрүп алгаш, ооң эдирииниң чаан борбактааш, дош кырынга чууп, чип олурар. Ынчап олургаш, ол кажарлап, диригге-ле бөрүлөрниң кудуруктарын дошка чыпшыр доңуруп каар.

Тоолда бөрүлөрниң хоптак сеткилин сойгалаан. Хоптактангаш, болуушкуннарның ынды-бетин бодавас, сайгарылдыр боданмазының хараазындан боттарының амы-тынын безин камгалап ап шыдавас кылдыр көргүскөн.

«Дилгижек-оол» деп тыва тоол орус улустуң «Бөрү биле Дилги» деп тоолунга утка-шынар, сюжет талазы-биле чоок, үн алчып турар.

Мөзү чок овор-хевирлерге чүгле араатан аңнар эвес, а овор-хевиринде четпес талалар илерээн бичии-даа амытаннар, куштар, балыктар, курт-кымыскайк аймаа хөйү-биле таваржып турар.

«Инек-Сокпа» деп тоолда Инек-Сокпа чалгаа, хырны тоткан соонда, удуур, хүнүн бодаар, ажил кылганнарга хорадаар куш болган. Ол овор-хевирни дамчыштыр аажы-чаңы шак-ла ындыг кижилерни сойгалап, кыжырып, ындыг болбазынче кыйгырып турар.

Шак ындыг хевирлиг овор-хевирге Межергенни («Межерген биле Сааскан») база хамаарыштырып болур. Ол бодунуң чалгаазы-биле Сааскан эжиниң хөй хоозун чугаазынга алзып, хүн эрттирип чоруур. Инек-Сокпа-даа, Межерген-даа боттарының чалгаазы-биле уя безин чок чурттап чоруурлар.

«Халышкыларның быдарааны» деп тоолда Шыйлашкын, Тал курту, Ары, Шаашкак болгаш Үзүт-Ховаган алышкыларны шуут-ла чалгаа, ажил кылбас кижилерге хамаарыштылары база берге. Олар шупту хуузунда ажилдарны кылырын кылып турар. Шагдан бээр, амгы үеге чедир шынчызы-биле ажилдап-ла турарлар. Ынчалза-даа олар боттарының кылып шыдавазы ажилдарын азапкан болганындан шак ындаг нарын байдалче кире

бергеннер. Ынчангаш оларны кайы-хамаанчок кылып шыдавазы чүүлче шураар кижилерге хамаарыштырып болур бис.

Хоозун сөстүг омур-хевирлер бар тоолдар. Хоозун сөстүг амытаннарда бир дугаарында Саасканны хамаарыштырып болур. «Сааскан биле Межерген» деп тоолда Сааскан Межергенге уя тутчуп бээр болгаш, хөй чугаазы-биле Межергенни мегелеп-ле, ажилды чылдырып-ла турар. «Сааскан канчап ала-шокар болганыл» деп тоолда Саасканны өдөк чип орап чуттуг амытан кылдыр көргүскен. Ол бодунуң ындыг өөдежок болганындан Алдын-Доостуң кадайы болбайн барган. Аңаа хомудааш, Сааскан амга чедир-ле чагы бажынга олуруп алгаш: «Халак-халак, халак-халак!» кылдыр эдип-ле орап апарган деп тоолдаан.

«Кускун биле Үгү» деп тоолда кол маадырлар Кускун, Үгү база хоозун сөстүг амытаннар бооп турар. Олар кайызы-даа бодун мактап: «Мен хөй дыл билир мен, мен хөй дыл билир мен» дижип, маргыжып олурарлар. Түңнелинде оларның оозундан эки чүү-даа үнмес.

«Тарбаган» деп тоолда Тарбаган база часпас адар адыгжы мен деп мактанып тургаш, адаан-мөөрейге аштырар. Ынчангаш ол хевээр чер алдынга чурттаар амытан болган.

«Морзук» деп тоолда ийи амытанны чураан. Морзук ында чүнү-даа көргөш, шоодар, кыжырыыр, ону бодунуң хире-шаан билинмес кижилерге дөмейлээн. А Буга быжыг туруштуг, чидиг, шын сөстүг, шыңгы, үй-балай чүве каттырып чорбас маадыр болган. Оон бээр-ле «Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес» деп чугаа чон аразында тарай берген.

Ада-иениң, улуг улустуң чугаа-домаан тоовас, херекке албас, хүндүлевес омур-хевирлерге «Кошкар биле Хой» деп тоолда хураганнарны, «Торга» деп тоолда Торганы хамаарыштырып болур.

«Кошкар биле Хойда» хураганнар ада-иезиниң чугаа-сөзүн тоовайн, алгыжып-чошкуп, ыглажып-сыктажып чорааш, дөрт мыйызының, дөрт карааның ийи-ийизинден чарлып, чараш үннүг боостаазы тунуп, улуг угааны баларап калган.

«Торга» деп тоолда оглу ада-иезин кээргел чокка ээн чуртка каапкаш барганындан, ада-иезиниң хилинчээн эдилей бээр. Оон бээр-ле ол:

Ток-ток дээримге,

Толагайым аарыыр.

Ток-ток дивейн,

Доң-бот чоруур дээрге,

Кара баарым аарыыр – деп ыглап-сыктап, ыяш соктап, курт чушкуп чип амыдырап чоруп берген чүве-дир.

Шак ындыг хевирлиг овур-хевир «Хек» деп тоолда база таваржып турар. Ук тоолда хаан кижиниң уруу ада-иезиниң чугаазын дыңналас, тенек төл болган. Шак ынчап чорааш, сукас төл божуп алыр. Оозундан чүдексинер, бужурганыр, төлүн эмзирип, азырас уруг болган. Хаан адазы, кадын иези чагып-сургап чадап кааш, чаңгыс уруундан хөңнү калып келгеш:

- Мээң баштаан төрө-херээмде төлүн хоскан ие кижиге турбаан чүве. Бир эвес мээң уруум төрөөн төлүн октап турда, өске ара-албаты чүү дээрил, төрөөн төлүн шупту октап туруп бээр болза, мээң күрүмге кижиге амытанның үрө-салгалы үстүр апаар. Төрөөн төлүнден чүдексинер ара-албатыга өөдиг болур ыйнаан. Ишти-ханындан төрөөн төлүн билбес, эмиг-төжү чок, аал-чурт чок, хек деп куш бол – дээш, арзылаң баштыг даянгыыжы-биле кагарга, уруг-даа бора куш бооп, өг дүндүүнден ужуп үнө берип-тир.

«Хек» деп тоолдун база бир вариантызында ажыл-ишчи ие кижиниң үш оглу халаптыг чалгаа амытаннар болган. Оларның оюндан өске билир чүвези чок. Кажан авазы аарый бергеш, оолдарындан суг дилээрге безин тоовайн, ойнап чоруй баарга, авазы куш болуп хуула бээр. Ынчалдыр хек болу берген авазы оолдарын каапкаш, ужуп чоруй баар.

Ук тоолдун кижизидикчи шынары дыка күштүг болган. Бир эвес бодунун төрөөн төлүн кээргевес болза, оон бодун база бодунун-на ада-иези кээргевейн барып болур дээн бодалды мында илереткен.

Каржы-хажагай аажы-чаң кижиниң халаптыг бачыттарының бирээзи. Дириг амытаннар дугайында тыва тоолдарда ук теманы көдүргөн, каржы

овур-хевирлер тургускан чогаалдар база арбын. «Бөрүжек биле Койгунак» деп тоолда ажы-төл чок ирей-кадай бөрзек азырап аарлар. Ашак байгы сеткили-биле бөрзекти эки аажы-чаңныг кылдыр азырап алырын кызыдып турар. Ынчалза-даа бөрзек алыс араатан мөзүзү хевээр артканындан, кижигилештир кижизиттинген бол, ада-иезиниң мал-маганын доозазын кырып алыр. Адак соонда бодунуң-на тынын алган лама башкыны безин чиптер чазар.

«Кырган Сааскан» деп тоолда кол омур-хевирлерни бир мөзүлөш кылдыр көргүскен. Ол дээрге амытаннарның аттарын, аажы-чаңнарын, турум эпитеттер ажыглап чурааны болур. Чижээ: Кырган Сааскан, Кара Дилгидек, Ой-Күске үстүндө сайгарган тоолдарда омур-хевирлер ышкаш, хайдырган, чимзенген, хайлыг, бак, мегечи амытаннар кылдыр чуруттунган.

Чамдык тоолдарда күскени мөзүлүг, эки талаларлыг кылдыр чуруп турган болза, «Ийи Күске», «Ой-Күске биле Кара-Күске» деп тоолдарда ийи күскениң бирээзин мөзү чок кылдыр көргүскен.

Сөөлзүредир дириг амытаннар дугайында тоолдарда эрге-чагырга туткан кижилерниң, оларның төлээлериниң омур-хевири көстүп келген. Эргезин соора ажыглаар кижилерни, ийи арынныг, чашпаа чалчаларны тоолдарда база элдээртип турар апарган.

Дириг амытаннар дугайында тоолдарда кижиниң аажы-чаңнарының чедер-четпес талаларын дириг амытаннарның омур-хевиринге элдээртип чурууру кончуг чедимчелиг, дээштиг болгаш кижизидикчи ужур-уткалыг дээрзин көргөн чижектеривис бадыткап турар. Амыдыралда чазый-чилби, алыксак-чиксек, хоптак, кажар кижилерни дилгиге дөмөйлээр бис. А каржы-дошкун, сагыжы хирелиг улусту бөрүгө дөмөйлээр болгай бис. Боттуг амыдыралда кижилерни кылдыныгларының аайы-биле, алдынып чоруурунун шынарлары-биле эпти-ле дириг амытанга дөмөйлей бээриниң ук-дөзү, чылдагааннары – аас чогаалының дириг амытаннар дугайында тоолдарында деп дидими-биле чугаалап болур бис.

Дириг амытаннар дугайында тоолдарда овор-хевирлерни сайгарып көөрге, алыс боттары улуг-чаагай, коргунчуг, каржы-дошкун амытаннар боттарындан аргажок бичии, даштындан көөрге, кээргенчиг амытаннарга угаан-сарыыл, сагынгыр-тывынгыр талазы-биле аштырып аар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, биче сеткил, дидим чорук, дузааргак, кээргээчел аажы-чаң амыдыралга кажан-даа тиилээр, шынныг болур дээрзин көргүскени ол деп түңнөп турар бис.

## **1.2. К. Кудажының басняларында дириг амытаннарның овор-хевирин көргүскени**

Чечен чогаалдың кол үндезиннеринин бирээзи аас чогаалы болур. Дириг амытаннар дугайында тоолдар алызында барып, чечен чогаалда басня жанрының болгаш литературлуг тоолдарның үндезин дөзү болган. Баснялитературада кочулал, шоодуг, сургаал уткалар кирген, улуг эвес хемчээлдиг чогаал. Ол шүлүк-даа, проза-даа тургузуглуг болур. Кижилернин аажы-чаңында четпестерни кочулал аяны-биле элдээрти сөглээн чогаалдар болур. Оларны дириг амытаннар дугайында тоолдардан укталып тывылган деп эртемденнер санап турар. Басняның маадырлары кол нургулайында дириг амытаннар болур. Чогааттынар кол аргазы – аллегорияны ажыглаары. Аллегория — художественное представление идей (понятий) посредством конкретного художественного образа или диалога. Как троп *аллегория* используется в стихах, притчах, моралите. Она возникла на почве мифологии, нашла отражение в фольклоре и получила своё развитие в изобразительном искусстве. [ru.wikipedia.org/wiki/Аллегория]

Эрте-бурунгу үеде Эзоп дээр басня бижикчизи чораан. Эзоптуң база ооң басняларының дугайында дыка хөй медээлер бистиң үеге чедип келген. Тоолчургу чугаа ёзугаар алырга, бистиң эрага чедир VI векте чурттап чораан, сурагжаан мерген угаанныг, шоодукчу чалча-кул Эзопту гректер басняның баштайгы мастерлеринин бирээзи деп санап чораан. Ынчангаш Эзоптуң ады басня жанры-биле сырый холбаалыг: гректер болгаш римчилер боттарының

500 ажыг басняларын «Эзоптун баснялары» деп адай бергеннер. Эзоптун чамдык басняларының чижектерин киирер-дир бис.

«Языты-мелегей биле Койгун» деп басняда Языты-мелегей биле Койгун дүрген маңнаарынга мөөрейлешкен дээр. Маргылдааның үе-шагын, болур черин дугурушкаш, тарап чана бергеннер. Ынчанмыже Койгун бойдустан чаяттынган кашпагайынга менээргенип, маңнаарынче далашпайн, орук кыдыынга хөлестеп чыткаш, удуп каап-тыр. А Языты-мелегей бодунуң оожумун билир болгаш, бар-ла шаа-биле кызып, дыштанмайн илгидип олурган. Ынчалдыр ол удуп чыткан Койгунну эртип тиилээш, шаңналды алган.

Түңнели: Бойдустан чаяттынган сундузун херекке албайн, менээргенип, туразы улгадырга, карак-кызыл күш-ажылдың түңнелдери-биле өскелер болганчок-ла ону ажып каап болур дээрзин басня угаадып турар.

«Кескинди эът ызырган ыт». Кескинди эът ызырган Ыт хемни кежип ора, сугда бодунуң дүрзүзүн көрүп каап-тыр. Сактырга-ла, ында оон-даа улуг эът ызырган ыт бар ышкаш боорга, бодунуун октапкаш, өскениин былаап алыры-биле шурай берген. Ынчалдыр ол куруг калган иргин: бирээзин тыппаан, чүге дээрге оозу хоозун, а өскезин чидирип алган, чүге дээрге ол хемге ага берген.

Басняда хоптак-чазый улусту кочулап-шооткан.

«Кымыскаяк биле Көге-буга» деп чогаалда Кымыскаяк суксай бергеш, кара сугну пактап чыда, сугга дүже берип-тир. Көге-буга чоогунда ыяштан бүрүнү чула соккаш, олче октап берген; Кымыскаяк бүрүже үне халааш, дириг арткан. Ол өйде чоок-кавыга аңчы доктаап, Көге-буганы тудуп алып дээш, шывык будуктарын белеткеп алган. Ынчанмыже, Кымыскаяк ол кадында аңчының будундан ызыра каапкан, ооң шывыктары шимчей бээрге, Көге-буга ужуп чоруй барып-тыр.

Херек болза чөгенчиг амытаннар безин дузазын кадыптар дээрзин басняда угааткан.

Эзоптуң дыка хөй баснялары бүгү делегейни эргип, чамдык чогаалчыларның чогаадыкчы хей-аъдын көдүргөн. Улуг орус баснячы Иван Андреевич Крылов Эзоптуң басняларының сюжедин ажыглап, дыка хөй басняларны чогааткан. Ынчалдыр орус литературага басня жанрын олсайзыраткан. Ооң чогаалдарының дылы чидиг, кижилерниң аажы-чаңында болгаш ниитилелдин амыдыралында четпестерни сойгалаан боорга, ады аныяк назынында-ла кончуг дүргөн хөйгө билдингир апарган. Чазак-чагырга аңаа хөңнү чок, ол-бо деп кыйгыртып, айтырып туруп бээр турган. Ынчангаш ол элээн-каш чылдар дургузунда чурттаар черин солуп, аңгы-аңгы хоорайлар кезип-даа чоруп турган үелери бар.

Басняларының кол маадырлары дириг амытаннар, ооң-биле ойзу-кыйзы кижилерниң аажы-чаңын элдээртип турганы билдингир. Чоорту ол ниитилел айтырыгларынга безин хамааржып, политиктиг утканы база илередип турар апарган. Ынчалдыр басня чогаалдары сөстүң ачызында четпестер-биле демисежириниң бир чепсээ апарган.

И. Крыловтуң басняларын тыва дылче 1953 чылда очулдургаш, ном кылдыр парлаан. Оларны орус дылдан тыва дылче очулдурарынга шүлүкчүлөр Степан Сарыг-оол, Леонид Чадамба, Илья Медээчи киришкеннер. Крыловтуң «Куу, Рак биле Шортан» («Лебедь, Рак и Щука»), «Көрүнчүк биле Сарбашкын» («Зеркало и Обезьяна») дээн ышкаш баснялары номчукчуларга билдингир.

Тыва литературага база ук жанрның сайзыраарынга белең хөрзүн – тыва аас чогаалында дириг амытаннар дугайында тоолдар бар болгаш хөй болган. Ынчалдыр база бир чаа жанр (хевир) болур басняны шүлүкчүлөр ханызы-биле шиңгээдип алганнар. Басня бижииринге тыва чогаалчылар барык шупту күжүн шенеп, талантызын бедиткен. Басня бижири ындыг-ла белең эвес болганындан, олар басня жанрының им-демдектерин, теориязын баштай өөренип, мергежилин И. Крыловтуң басняларын очулдуруп тура, бедидип турганнар.

1953 чылда тыва дылга парлаттыгган И.А. Крыловтуң басняларының кол очулдурукчузуболгаш тыва басняларның баштайгы бижикчилериниң бирээзиИлья Медээчи болган. Ооң «Межерген», «Шилен биле Торга» деп баснялары баштай чырыкче үнген.

Оон бээр тыва литературага басня чогаалдары удаа-дараа көстүп эгелээн. К. Кудажы «Хөнелер» деп номунда «баснялар хөнези» деп кезекти киирген. Ында ооң үш баснязы кирип турар. Олар шупту дириг амытаннар темазынга бижиттингени солун.

«Эзирик койгун» деп басня мөзү-шынар темазынга бижиттинген. Ооң кол маадырлары Койгун биле Адыгның овор-хевирлерин киирген.

Адыг күштүг, каржы араатан аң инекти өлүргеш, чартыын чооглааш, чартыын ужуп калган Койгуннуң чыткан чериниң чоогунга шыгжап, хөөп каар. А Койгун сиилең, арагалаар, амыдыралчы туружу шыңгыы эвес, бодунуң хире-шыдалын сайгарып билбес. Араганы ужур ижип аар. Миннип келгеш, инек сеги көргеш, үүлгедиглерни бодунга онаап, буруузунуп турар.

Басняның суртаалы: Кижилер-ле кичээнип-ле чоруур болза...

Алыс утказын ханы сайгарар болза, кончуг күштүг, угаадыглыг, сургаалдыг чогаал болур. Кижилер арагага хандыкшааш, алдаг кылыр, эндег кылыр, бачытка онаажыр таварылгалар амыдыралга бо-ла таваржып турар.

«Ээремчигей» деп басняда Ээремчиктиң овор-хевиринде бот тогдунар, шыдакас хирезинде, бодунуң хире-шаан билинмес кижилерни шооткан. Ындыг кижилер ылап берге таваржып кээрге, ыт чок эстей бээр, чиде бээр.

«Дилги биле Адыг» деп басняда кол маадырлар Адыг биле Дилги мөзү айтырыынга кайызы-даа бот-бодундан калышпас. Кайызы-даа арагага ынак. Ооң хараазындан кайызының-даа бүдүрер дээн айтырыы чогукас. Басняның баажызы бо: Ажыл-иштиң аайлашпазы / Араганың хайы-дыр ийин.

К. Кудажы басняларында дириг амытаннарның овор-хевиринге кижилерниң аажы-чаңнарын чедимчелиг чуруп шыдаан чогаалчыларның бирээзи.

Басняларда кижилерниң четпес талаларын кыжырып, оларны эки талаже эттинерин, төлептиг, буянныг болурунче кыйгырып турар. Басняларның авторлары бодунуң маадырлары дээш сагыш човап турар. Тыва улустуң «Багын сөглээрге, бачыды арлыр» деп мерген сөзүндө чугаалап турары-биле алырга, кижиниң четпес аажы-чаңын чугаалап, чагып-сургап өөредир болза, «багы арлы бээр», эки талазынче өрү тыртынып, эттине бээр дээрзинге бүзүрелди илереткен.

Басняларда кижилерниң чазыгларын кыжыраы чугула эвес, а кол-ла чүүл – кээргээн сеткилди илереткен; ол кизи кажан-на ийик багай аажы-чандан адырлып алырынга бүзүрел сиңниккен деп болур. Баснялар бистиң амыдыралывысты тайбыңчыдып, арыглап, эки сеткилди илередип, буян-биле байлакшыдып турар.

### **1.3. К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп авторлуг тоолунда дириг амытаннарның омур-хевирин чурааны**

Аас чогаалында улустуң тоолдарынга үндезилеп, чогаалчылар база чечен чогаалда тоолдарны бижип турган, бижип-даа турар. Делегей литературазын алыр болза, Ш. Перро, Гримм алышкылар, О. Уайльд болгаш өскелер-даа эң-не билдингир литературлуг тоолдарның авторлары болур.

Авторлуг (литературлуг) тоолдуң тодарадылгазын словарьларда берип турарының чижектерин көрээлиңер:

Википедиядан: Сказка литературная – это эпический жанр: ориентированное на вымысел произведение, тесно связанное с народной сказкой, но, в отличие от нее, принадлежащее конкретному автору, не бытовавшее до публикации в устной форме и не имевшее вариантов.

Л. Ю. Брауде: «Литературная сказка — авторское художественное прозаическое произведение, основанное либо на фольклорных источниках, либо придуманное самим писателем, но в любом случае подчиненное его воле; произведение, преимущественно фантастическое, рисующее чудесные приключения вымышленных или традиционных сказочных героев и в

некоторых случаях ориентированное на детей; произведение, в котором волшебство, чудо играет роль сюжетообразующего фактора, помогает охарактеризовать персонажей».

Ю. Ярмыш: «Литературная сказка — такой жанр литературного произведения, в котором в волшеббно-фантастическом или аллегорическом развитии событий и, как правило, в оригинальных сюжетах и образах в прозе, стихах или драматургии решаются морально-этические проблемы».

В. Минеев: «Литературная сказка — это жанр авторского фантастического литературного произведения, берущий начало в народной сказке, заимствующий у нее концепцию сказочной реальности в качестве жанрообразующего фактора и не носящий научного характера». Бердинген тодарадылгаларны ниитилештирип көөр болза: 1) литературлуг тоол тодаргай авторлуг болур; 2) ук тоол аас чогаалының үлегери-биле чогааттынар; 3) парлаттынарынга чедир ук чогаалдың вариантызы аас-биле нептеревээн болур;

Авторлуг тоолдарда аас чогаалының аяны: тургузуу, дыл-домааның уран чурумалдыг аргалары, овор-хевирлерни чурууру авторнуң чогаадыкчы аргазы-биле чергелештир кады чоруур.

Орус литературада А.С. Пушкин ук жанрны сайзыраткаш, ийиги чергениң чогаалындан уштуп, литературлуг (авторлуг) тоолдарны бедик деңгелче үндүрүп эккелген. Оон бээр авторлуг тоолдар утка-шынар болгаш уран-чечениниң талазы-биле делгемчип сайзыраан. Пушкинниңизи-биле тоол бижиир чогаалчылар чаа жанрны шиңгээдип кирипкен. Оларга Л.Н. Толстой, Пётр Ершов, Василий Жуковский, С. А. Аксаков, С.Я Маршак, Д. Н. Мамин-Сибиряк, П.П. Бажов, К. И. Чуковский болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Тыва чогаалчылар авторлуг тоолдарны база сонугап, ук жанрны хөгжүдеринге үлүг-хуузун киирип, солун овор-хевирлертиг чогаалдарны бижип келген. Оларга С. Сарыг-оолдуң «Агар-Сандан ыяш», «Чырык-Мерген Маадыр» С. Токаның «Араттың сөзүнде» Кодур-оол биле Биче-кыс

дугайында тоол, С. Тамбаның «Доңгада кадык», С. Сүрүң-оолдун «Карактар дугайында маргылдаа», М. Кенин-Лопсанның «Танаа-Херел», В. Серен-оолдун «Каң-кыс», М. Эргептин «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай» дээш оон-даа өске тоолдар хамааржыр.

Аас чогаалының тоолдары ышкаш, авторлуг тоолдар анаа, дириг амытаннар дугайында база хуулгаазын деп аңгы-аңгы бөлүктөрлиг болур.

Тываның улустун чогаалчызы К. Кудажи дириг амытаннар дугайында «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолду бижээн. Ук тоолду 5 дугаар класска өөредир кылдыр тыва школа программасынче киирген, ону билбес кижиде чок.

Тоолдун маадырларының аразында черлик-даа, азырал-даа амытаннар, куштар бар болган. Маргылдааны Торга биле Сырбык эгелээннер.

- Ындыг ийин бо, Торга деп чүве! *Ажык-дүжүк-даа чок*, арга-ыяш-ла үрегдеп чоруур. Оода-чадаарда оожум-даа соктавас, су-уу-ук, су-уу-ук...

- Шала бодамчалыг моң, өңнүк. Бир эвес мен хоралыг курттарны чыып чип турбаан болзумза, чеже хире ыяштар кадып, сынып калган турбазыл. *Сен чүнү кылыпкан сен, Сырбык?*

Торга биле Сырбыктын бо диалогундан хамык чөрүлдээ эгелээр. Чаргылдашкаш, маргылдаазын үстүрүп алыр дээш, кымга-даа баарга, шупту боттарының ажыктыын чугаалаар, суртаалдаар, маргыжар болган. «Кым эң ажыктыгыл?» деп улуг маргылдааның киржикчилери: Торга, Сырбык, Койгун, Кас, Сыын, Элик, Буур, Тооргу, Күртү, Теве, Аът, Инек, Хой, Адыг ирей, Дагаа...

Олар чыл дургузунда маргыжып келгеш, чаргызын чарып чадашканнар. Торга арга-арыгны хоралыг курттардан арыглаар, Сырбыктын, Койгуннун кештери үнелиг, Кас улуг чуургалар бээр, Сыынның эъди, кежи, мыйызы үнелиг, Теве, Инек, Аът боттарыны-биле база онзагай үнелиг. Амытан бүрүзү амы-хуузунда үнелиг болуп, кым кымга-даа дүжүп бербээн.

К. Кудажнының «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолунуң маадырлары чеже-даа маргыжып турар болза, аразында алызындан найыралдыг кылдыр чуруттунган. Азырал амытаннарны дилеп чорааш, олар арга-ыяштыг, шаптараазынның черлерге бот-боттарын деткижип чоруур: *«Торга дээрге Сыынның мыйызының бир талазынга олурупкаш чораан. Кас дээрге Буурнуң, ийи дести дег, калбак мыйыстарының аразында саадапкан олурган. Койгунувус Эликтин кондаалыктапкан чортуп чораан...»*. (КК Кэа 67.)

База бир чижек. Соок дүжүп, хар кодан-майыктап уруп кээрге, Дагаа Каска ырак-узак черже кыш удур ужуп чорбайн, кады кыштап аар кылдыр сүме кадар: «Сен ынаар ушпа, колхозтуң куш кажаазынга бистиң-биле кады кыштап ал. Бир эвес тааржыр болзуңза, бистиң колхозтуң кужу-даа болуп алгай сен».

Бо үзүндүлерде автор, аас чогаалының тоолдарында дег, найыралдың идеязын чырыткан. Тоолдун маадырлары херек үезинде найыралдыг, деткижип билир болган.

Ук чогаалда тыва чоннуң ужур-чаңчылдарының идеяларын база суртаалдап турар. Хамык аң-мең колхозтуң мал турлаанга чедип кээрге: *«...ырак-узак орукка чораан өңнүктерин мал-маган өөрүшкүлүг хүлээп ап, аыш-чеминиң дээжилерин – кукурузаларны, тыкваларны, капусталарны, морковьтарны салып хүндүлөп-тир»*;

Адыг ирейни сураглап чедип кээрге, ол *«дораан аалчыларны хүлээп ап, тайганың тооруунуң үрүңү-биле хүндүлөп-тир эвесне...»*. (КК Кэа 67-68.)

Мында «аалга келген кижини аяк эрии ызырар» дээни ышкаш, тыва чоннуң аалга келген кижини хүндүлээр езулалын тода көргүскен.

Авторлуг тоолдар аас чогаалының принциптерин чогаалдарында сиңирип алган чоруур. Автор бодунуу-биле ону бичии өскертип, онзагай шынарлар кириптер аргалыг. Чогаалдың авторунуң чечен бодалы, чогаадыкчы дуржулгазы маңаа улуг рольду ойнаар.

Фольлор шинчилекчизи И.П. Лупанованың бодалы-биле, литературлуг тоол дээрге чоннуң чогаалының салгакчызы боор [Лупанова1981:76-90.]

Авторлуг тоол бижиттинген үезиниң байдалынга дүгжүп турар уткалыг, ук үеде тергиидеп турган литературлуг агымның дүрүмнеринге чагырткан боор. К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолунуң бижээн үезин тодарадыры улуг-ла нарын эвес. Тоолда кирген «колхозтуң мал турлаа», «колхозтуң кужу» дээн сөстөрдөн чугаа совет үе дугайында чоруп турары тодарап кээр. Оон чогаалдың бижиттинген үези, агымы – социалистиг реализм база билдинип турар.

К. Кудажы «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолунда маадырларының овор-хевирлерин номчукчуга билдингир, каракка көстүп кээр кылдыр чураан. Черлик амытаннар, куштардан - ажылгыр-кежээ, олут орбас Торга, силиг чараш, «салгын аайы-биле чылбыңайнып турар кештиг» Сырбык, дойтук буттарлыг, делбигир кулактыг, чучак чедер чараш кештиг Койгун, ак-чоорганнар ышкаш улуг чалгынныг, улуг чуургалар бээр, чымчак дүктүг, амданныг эъттиг Кас, эъди, кежи, мыйызы үнелиг Сыын, томаанныг Адыг ирейниң овор-хевирлери бот-боттарынга дүүшкек, онза кылдыр чуруттунган. Ында оларның кылдыныгларын делгеренгей чуруваан-даа болза, оларны таныштырган деңнелгелер, эпитеттерден шуптузу билдинип турар кылдыр бижээн.

Азырал амытаннардан оожум, топтуг, шыдамык, хүндүлээчел Теве, мөңгүн чүген-чуларлыг Аът, ак сүдү, эъди, саржаа-биле делегейде алдаржаан Инек, семис кудуруктуг, эъди, кежи үнелиг Хойнуң овор-хевирлери база онза чуруттунган. Шуптузунуң төлептиг талаларын эпитеттер дузазы-биле чураан.

Боду маажым, кадыг-берге ажылдан чалданмас, шыдамык, хөй чугаа чок Тевениң бодагы-биле тоол төнер: *«Бүгү аң- мең, мал-маган шупту дөмей ажыктыг-дыр бис. Ындыг турбуже, «мен-мен» дээш-ле, чүгле бот-бодувусту мактангаш турарывыска, херек бүтпес болбайн канчаар. Кым кандыг ажыктыгыл, ол ажыын-на көргүзүп чораай»* (КК Кэа 70)

«Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолда овор-хевирлер-биле кижилерниң аажы-чаңнарын, ажыл-агыйынга хамаарылгазын, бот-үнелелдерин элдээрткен. «Кандыг-даа ажыл үнелиг, ажыктыг, чүгле кижиге бүрүзүнүң

хууда мөзү-шынарындан чон аразынга, ниитилелге хүндүткел чедип аары хамааржыр» деп бодалды илереткен чогаал болур.

К. Кудажиның «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолунда эп-найырал, күш-ажыл, мөзү-шынар темаларын көдүргөн. Элээди уруглар кижизидилгезинге улуг салдарлыг, номчуурунга, сайгарарынга эптиг чогаал болур. Уруглар черлик болгаш азырал амытаннарның дугайында оларның овор-хевирлерин дамчыштыр солун билиглерни шингээди аар.

«Кижиге болгаш бойдус темазында дириг амытаннарның овор-хевирин» деп темалыг биргизгени ниитизи-биле түңнөп көөрге, кижиге болгаш бойдус темазының бир кол болгаш улуг бөлүүн дириг амытаннар тургузуп турар. Дириг амытаннарның овор-хевирин кижиге төрөлгөтөнниң сайзырап келгениниң кандыг-даа үелеринде кижиниң кичээнгейинден дүшпээн. Ынчангаш улустуң аас чогаалында аңгы-аңгы жанрларның чогаалдарында дириг амытаннар дугайында тема, оларның овор-хевирлери доктаамал кирип турар. Тыва чон ажы-төлүн аас чогаалының үлегерлери-биле кижизидип чораан.

Дириг амытаннар дугайында тоолдар өөредиглиг, кандыг-бир чүүлге кижизиткен уткалыг болур. Ынчангаш ук тоолдарның маадырлары бир-ле аажы-чаңны эдилээн, *мөзүлүг* азы *мөзү чок* овор-хевирлерни илередип турар. Ук тоолдарда алыс боттары улуг-чаагай, коргунчуг, каржы-хажагай амытаннар боттарындан аргажок бичии амытаннарга угаан-сарыыл талазы-биле аштырып аар. Ындыг тоолдарның алыс угаады: биче сеткил, дидим чорук, дузааргак, кээргээчел аажы-чаң амыдыралга кажан-даа тиилээр, шынның болур дээрзин көргүзүп турар.

Дириг амытаннар дугайында тоолдар алызында барып басня жанрының болгаш литературлуг тоолдарның үндезин дөзү болган.

Басня кижилерниң аажы-чаңында четпестерни дириг амытаннарның овор-хевирин ажыглап, кочулал аяны-биле элдээрти сөглээн чогаалдар болур. Оларны дириг амытаннар дугайында тоолдардан укталып тывылган деп эртемденнер санап турар. Эрте-бурунгу үеден Эзоптуң ады басня жанры-

биле сырый холбаалыг. Орус литературада ук жанрның көскү төлээзи И.А. Крылов болган.

1953 чылда парлаттынган И.А. Крыловтун басняларының кол очулдурукчузу Илья Медээчинин «Межерген», «Шилен биле Торга» деп баштайгытыва баснялары чырыкче үнген. Оон бээр тыва литературага басня чогаалдары удаа-дараа көстүп эгелээн.

К. Кудажы «Хөнелер» деп номунда «баснялар хөнези» деп кезекти киирген. Ол басняларында дириг амытаннарның омур-хевиринге кижилерниң аажы-чаңнарын чедимчелиг чуруп шыдаан чогаалчыларның бирээзи. Тыва улустун «Багын сөглээрге, бачыды арлыр» деп мерген сөзү басня жанрының алыс сорулгазын бадыткап, оон кижизидикчи утка-шынарын илереткен.

Аас чогаалында улустун тоолдарыга үндезилеп, чогаалчылар база чечен чогаалда тоолдарны бижип турар. Делегей литературазын алыр болза, Ш. Пьерро, Гримм алышкылар, О. Уайльд болгаш өскелер-даа эң-не билдингир литературлуг тоолдарның авторлары болур.

Орус литературада А.С. Пушкин ук жанрны сайзыраткан. Оон үлегери-биле авторлуг тоолдарны бижээн чогаалчылар арбын. Тыва чогаалчылардан С. Сарыг-оол («Агар-Сандан ыяш», «Чырык-Мерген Маадыр»), С. Тока («Кодур-оол биле Биче-кыс дугайында тоол»), С. Тамба («Доңгада кадык») болгаш өскелер-даа авторлуг тоолдарны бижээн.

Тываның улустун чогаалчызы К. Кудажы дириг амытаннар дугайында «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолду бижээн. Ол бодунун тоолунда маадырларының омур-хевирлерин номчукчуга билдингир, каракка көстүп кээр кылдыр чураан. Черлик амытаннар (Торга, Сырбык, Койгун, Кас, Сыын, Элик, Буур, Тооргу, Күртү, Адыг) болгаш азырал (Теве, Аът, Инек, Хой, Дагаа) амытаннарның омур-хевирлерин уран чурумалдыг аргалар – эпитет, деңнелдгелерниң дузазы-биле чедимчелиг чуруп, кижилерниң аажы-чаңнарын, ажил-агыйынга хамаарылгазын, бот-үнелелдерин элдээрткен.

К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолунда эп-найырал, күш-ажыл, мөзү-шынар темаларын көдүргөн. Элээди уругларны черлик болгаш азырал амытаннарның омур-хевирлерин дамчыштыр кижизидеринге улуг салдарлыг чогаал болур.

Кижиге болгаш бойдус темазы, ында дириг амытаннарның омур-хевирин аас чогаалының дириг амытаннар дугайында тоолдарында, чечен чогаалдың басня болгаш авторлуг тоол жанрларында арбын кирип турар. Чечен чогаалда ук айтырыгларның сайгарылгазын К.Кудажының чогаалдарының чижектеринге көрдүвүс. Ук тема чүгле литературада эвес, а амгы үениң ниитилел айтырыгында кол болгаш чугула черни ээлеп, эртем ажылдарына чугула бооп артар деп санап турар бис.

## **II эге. К. Кудажының «Танды кежи» деп номунда дириг амытаннарның омур-хевирин**

Ажылывыстың бирги эгезинде тыва аас чогаалында дириг амытаннар дугайында тоолдарда, Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник

Кудажыныңбасняларында база ооң «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолунда дириг амытаннарның омур-хевирлерин сайгарып көргөн бис.

Ийиги эгеге К. Кудажының чогаалдарында, ылаңгыя «Таңды кежиин» деп номунда, дириг амытаннарның омур-хевирлерин сайгарып көөр деп сорулганы салдывыс.

Кызыл-Эник Кудажының хөй санныг чогаалдары ховар, онзагай дылы болгаш бот-тускайлаң чурумалдыг аргалары-биле ылгалып, тывалитературада онзагай черни ээлеп турар. Ол кайгамчык шүлүкчү, чогаалчы боорундан аңгыда, амыдыралында улуг аңчы болуп сурагжаан турган. Төрээн чериниң тайга-таңдыларын эргип-кезип, бойдустуң кайгамчык чаражын, хуулгаазынын эскерип, ооң сорунзазынга алзып чораан. Кижин болгаш бойдус бот-боттарындан адырылбас, сырый харылзаалыг. Ынчаарга ол бүгү харылзааны сөске илередип кээрге, бойдус чурумалы - пейзажтан өске, дириг амытаннар ылгалып кээр.

Бойдус, дириг амытаннар, аңчы, балыкчы кижилер дугайында чогаалдар кайы-даа чоннарның литератураларында бар. Орус литературада ук теманы кончуг ханы илереткен чогаалчыларга И. Тургенев, М. Пришвин, А. Мамин-Сибиряк болгаш өскелер-даа хамааржыр.

К. Кудажының «Таңды кежиин» деп ному ёзулуг-ла дириг амытаннар «ораны» боор. Чогаалчы бодунуң амыдыралынга таварышкан болуушкуннардан хайгааралдарынга даянып, дириг амытаннарның омур-хевирлерин онзагай чураан.

Чогаалда чуруттунган маадырларның – дириг амытаннарның омур-хевирин дамчыштыр идея-тематиказын номчукчуларга таныштырар. Омур-хевирлер – чечен чогаалдың утказын болгаш болуушкуннарын илередип турар маадырлар болган. «Таңды кежиинде» кижин биле бойдустуң аразында харылзаазын амыдыралдың янзы-бүрү болуушкуннарынга даянып көргүскен. Чечен чугааларда кирип турар чечен чугааларның темалары янзы-бүрү: дириг амытаннарның аажы-чаңнарының дугайында, аңчылар дыгайында, тыва улустуң чаңчылдарының дугайында, экология темазынга бижиттинген. Ында

овур-хевирлер бот-боттарынга дөмейлешпес, аажы-чаңы онзагай аң-меңниң курт-кымыскаяктың, балык-байлаңның овур-хевирлерин чураан. Ол бүгүнүн хайгааракчызы - тоожукчу маадыр, амыдыралчы дуржулгазы улуг аңчы кижии бооп турар.

*Овур-хевир* дээрге литератураның кол билиишкннериниң бирээзи болбушаан, уран-чечен чогаадыкчы ажылдың алыс бойдузун, хевирин болгаш функцияларын тодарадып турар. Кандыг-даа чогаалдың утказы овур-хевирниң шимчээшкннерин дамчыштыр илереттинген болур. Овур-хевирлер чуртталгадан алган шимчээшкннерниң дузазы-биле чаяттынган болур [Белокурова 2007: 23].

*Уран-чечен овур-хевир* – уран чүүлде болгаш чечен чогаалда бар турган чүүлдү көргүзөр универсалдыг хевирин болур. Уран-чечен овур-хевир херек кырында бар чүүлдүкөргүзүп, кижиниң чечен медресиниң хоойлуларынга чагырткан болур [НЛС 2009: 194].

Маадырларның овур-хевирин дамчыштыр чогаалдың идея-тематиказы номчукчуларга ажыттынар. Овур-хевирлер чечен чогаалдың утказын болгаш болуушкуннарын илередиپ турар. Чечен чугааларда кирип турар овур-хевирлер бот-боттарынга дөмейлешпес аажы-чаңныг, салым-чолдуг маадырлар болуп турар.

Чечен чогаалдың маадырлары чүгле кижилер эвес, а дириг амытаннар база болуп болур.

Чыындыда аңчы кижии болгаш ооң янзы-бүрү ужуралдарын, долгандыр турар бойдуска хамаарыштыр бодунуң бодалдарын онзагай кылдыр тоожуп киирген. Чыындыда дириг амытаннарның овур-хевирин дамчыштыр кижии болгаш бойдустуң аразында сырый харылзааны көргүзүп, номчукчуларны экологтуг кижизидилгеге өөредип турар.

Номда кирген чечен чугааларның хөй кезии кандыг-бир дириг амытанның аажы-чаңы ийикпе азы амыдыралының элдеп солун болуушкуннарының дугайында бижээн болгаш оларның аттары-биле адаан:

“Таан”, “Сааскан” , “Бөрү”, “Тооруктаан адыглар”, “Чуңгулаан дилгилер”, “Диин”, “Күжүгеннер”, “Киштер” дээш оон-даа өске.

Чыындыда эң-не кол идея кылдыр дараазында чижекте кирип болур: *Тайгада амыдырал кээргел чок. Күштүү тиилээр. Бойдустуң чаяап кааны ындыг.* (ТК, 130). Моон алгаш көөрге, дириг амытаннарның аразында чырык хүн адаанда амыдырал дээш демиселдин үзүк чогуун көргүзүп турар.

“Таңды кежи” деп чыындыда дириг амытаннарның омур-хевирин кирип тургаш, автор кижини болгаш дириг амытанның амыдыралының дөмөй талаларын көргүзүп турар: *Чырык чер кырында амыдырал дөмөй – кижини даа, аңны даа. Ол амыдырал дээш Монгуш Саваар-оол дайын үзүндө сокчуп чораан.* (ТК, 141)

Ук чыындыда дириг амытаннарның омур-хевирин улуг болгаш биче аңнарның, куштарның, балык-байланның болгаш насекомнарның деп чарып алган бис.

## 2.1. Улуг араатан аңнарның омур-хевирин

“Таңды кежи” деп чыындыда улуг араатан аңнарның омур-хевиринге бөрү, адыг, сыын, элик, хаван, дырбактыгның омур-хевирин хамаарыштырып турар бис. Оларга тус-тузунда доктаалыңар.

Чыындыда улуг араатаннардан эң-не кол амытанга **бөрүнүн** омур-хевирин хамааржыр. “Чеди бөрү”, “Бөрү үңгүрү”, “”Бөрү”, “Сегиржи алышкын” деп чечен чугааларда бөрүнүн омур-хевирин чуруттунган.

Чыындыда бөрүнүн омур-хевирин кончуг тода чураан. *Бөрү дег угаанныг амытан чок* деп деңнелге дамчыштыр оон угаан-медерелин айтып турар.

*Бөрү дег угаанныг амытан чок. Төрүн алган чериниң чоок-кавызынга кем-херек черле үүлгетпес – аң-меңче, мал-маганче халдавас, сек үндүрбес. Инекти дылы чемгерер, бөрүнү даваны чемгерер деп, улустуң чугаалажыры чөп. Бо бөрүлери көрбес силер бе, чанында Каък, Өдең-Шөлде аалдар турда-ла, оран дүүнде оюн чуртундан чемнеп чоруур.* (ТК, 48).

Ылаңгыя хардаачы бөрүнүн омур-хевирин чогаалда делгеренгей чуруп турар. Хардаачы бөрүгө өске бөрүлөр чоокшулавас, коргар, олчазын өске бөрүлөргө бербес.

*Сегитти чедишкинниг доосканынга амыраан бөрүлөр дораан-на олча туткан хардаачызының чанынга чыгып келгеннер чорду. Хирезин бодаарга, кымның канчаар ажылдаанын баштыңынга мурнун былаажып илеткеп турган ышкаш. Ынчалза-даа улуг бөрү кайызын-даа тооваан, силер эвес, мен тудуп алган-дыр мен деп бо ыйнаан.*

*Харда изин көөрүмге, хардаачы чанынга чаңгыс-даа бөрү чагдатпаан чораан. Тудуп алган коданын, дүктүг буттарын безин арттырбайн, чааскааан чооглап алган. Өскелери ону долганып алган олурганнар чорду. Эзеп, чылганып, чараазын сыыртынып. Хырыннары кылдырткайнып, хилинчээн көргеннер боор. Улуг бөрү доюн дооскаш, суксаанындан хар чылгап чоруй баарга, өскелери ооң шуражы бергеш, куруг хан-чин хунаажып, туткулажып, хелберлежип шаг болганнар чорду. Бөрү угаанныг-ла амытан чораан, ынчалза-даа бөрү чорду. (ТК,105). Мында бөрүлөрниң омур-хевирин кажар, угаанныг кылдыр чураан. Баштыңчы бөрүзүнден өске бөрүлөрниң коргарын, ооң артып калган чемин чиирин өскелери ооң шуражы бергеш, куруг хан-чин хунаажып, туткулажып, хелберлежип шаг болганнар чорду деп одуруг дамчыдып турар.*

Бөрүлөр база кижилер ышкаш ийи бөлүк болуп чарлып алгаш, чамдыктары аңны сегиртип, өскелери сегит бажынга манап турар. Улуг бөрү тудуп алган койгунун артканнарынга бербейн чип алыр. Ынчан ооң араатан ады бадыткаттынар.

“Таңды кежии” деп номда бөрүнүн омур-хевирин угаанныг, кажар кылдыр чураан. Бөрүнү аңнаарда, ооң аажы-чаңын билири чугула деп бодалды “Чеди бөрү” деп чечен чугаада көргүскен. Бөрүнүн хоптак, ажырымчызын: “...Көөрге тар боостаа-ла-дыр, кандыг кончуг алгыг чүве ийик, ийи-үш кил хире борбак эътти бүдүнгө ажыргылапкан боор чораан. Бодап көөрге, оозун соонда дедир кузуп үндүрүп алгаш, катап дайнап чиир

хевирлиг” (ТК, 41). Бөрү чаяанындан каржы, айыылдыг араатан аң. Ынчалза-даа ооң угааннын кижиге магадаар, мактаар апаар дээрзин тоожукчу маадыр угаадып турар.

Дараазында улуг араатан аңга **адыгның** омур-хевирин хамааржыр.

«Ужуражылга» деп чечен чугаада кижиге болгаш адыгның ужуражылгазын автор дүвүрээзин-биле чураан. Адыгларның омур-хевирин төрөөн аргазына чүдөн-даа кортпас, амыр-шөлөөн амыдыралын дараазында чижек бадаткап турар: *Ийи адыг ындыг пөштер аразында чоруп турдулар. Бирде чиде-даа бергилээр, чамдыкта көстүп-даа келгилээр. Тоорук дүжүрери оларга берге эвес болду, ийи бут кырынга туруп алгаш, шөлөөн чыып ап турдулар.* (ТК, 112) *Ажылын дооскаш, ийи адыг ам-на шөлөөн дойлап эгеледи. Улуг адыг тоорук сайын адыштарына олуй-солуй үрбүшаан, сааргылааш, арий бээрге, оозун бичиизиниң аксынче үрер-даа.* (ТК, 113)

Адыгның даштыкы омур-хевирин кедергей улуг деп эпитет дамчыштыр ооң мага-бодунуң улуун дамчыдып турар. Адыгның дүгүн *хилиң-не, кылаштаарга, хүн чырыының аайы-биле хөлбөңейндир көжүп, торгу-чычыы дег, кылаңайнып чор* деп деңнелге дамчыштыр чураан.

*Канчангаш-ла көөр дээримге, кедергей улуг адыг менче хөмө басып олур. Дүгү дээрге хилиң-не, кылаштаарга, хүн чырыының аайы-биле хөлбөңейндир көжүп, торгу-чычыы дег, кылаңайнып чор. Пөш дөзүндө диригге көжүп калган кижини – мени-даа эскербес, чудук аңдаргаш, оон кымыскактар чыып чип тур. Аравыс каш-ла базым. Тайбың чарлырывыстың кандыг-даа барымдаазы чок деп чүве билдине Берген. Баш удур хемчег албас болза хоржок. Мурнаанның мөрүзү, соңнаанның шорuzu.* (ТК, 115)

Адыгның хенертен кижини көрүп каш, халдай бергенин эң бак сөс-биле кончуттунган дег болган соонда, арга иштин уюк кылдыр хөректенгеш, менче шурап-ла олур деп деңнелге дамчыштыр ооң коргунчуг сүртенчин чураан.

*Ийи бут кырынга турган адыг оң холу-биле хаваан чоткаш, адыжсының иштин көрдү. Хан апарган боор, чанында хүрең дытка адыжын чоткаш, эң бак сөс-биле кончуттунган дег болган соонда, арга иштин уюк кылдыр хөректенгеш, менче шурап-ла олур. (ТК, 116)*

Чогаалда маадырның халдап орап адыгже бөргүн уштуп октапканын автор дүвүрел-биле чураан. Адыгның шимченгирин ындыг ээлбес-уулбас ышкаш сагындырар, херек кырында адыг ышкаш кашпагай амытан чок чораан деп деңнелге ооң кашпагай дүргенин чуруп турар.

*Та кайын келген тывызыым чүве, бодум безин билбээн мен: бажымда бөргүмнү ушта соккаш, баш удур бодап алган чүве дег, адыгның кырынче октаптым. Көөрге, ындыг ээлбес-уулбас ышкаш сагындырар, херек кырында адыг ышкаш кашпагай амытан чок чораан. Агаарга чорда-ла, бөргүмнү сегирип алгаш, черге ууштай-ла берди. (ТК, 116)*

Адыгның даштыкы омур-хевирин чуруп көргүзерде, адыгның бажын дөрбелчин кара аптара дег деп деңнелге дамчыштыр улуг мага-бодун чуруп турар.

*Адыгның бажы дөрбелчин кара аптара дег апарган чоруп-ла олур. Сырый будуктарга ызыртынып чор. Ынчалза-даа ийи холу мурнап үнүп олур. (ТК, 116)*

Тоожукчу маадыр адыгларны кижилер-биле дөмейлеп турар. Чамдык таварылгада бойдустун аң-меңи безин кижиден угаанныг боорун ийи адыгның тоорук чууруп турган калбак дажы биле чолдак будуун пөш адаанда шыгжап каанын көргөш, магадаан. Кижилерниң эт-севинге кам-хайыра, тоомча чогуң деңнап турар. Чазын-күзүн тарылга шөлдеринге андазыннарын, комбайннарын безин ара кааптарын деңнеп бижээн.

Ынчангаш «Таңды кежии» деп номда адыгның омур-хевирин автор кашпагай, коргунчуг, кижиге таваржыр болза айыылдыг амытан кылдыр чуруп көргүскен. Ооң угаанныын, чаптанчыгаажы-чаңнарын база оюп эртпээн.

Ам дараазында тош, элик, хулбүзек, буур болгаш сыынның овур-хевирирге доктаар-дыр бис.

Чыындыда мыйгактың оглу **тоштун** овур-хевири база таваржып турар. Тоштун даштыкы овур-хевирирге кулактарын *кара хүрең, кедергей улуг* деп эпитеттер дамчыштыр чаптанчыг аңчыгашты чураан. Тоштун овур-хевирирге авторнун хамаарылгазын *чарааш-даа, чаптанчыг-даа* деп эпитеттер дамчыштыр дамчыдып турар.

*Көрүптеримге, девин суурга халып турган тош ол болду. Суур үстүндө алаак доскут чер болгай, орта доктаавайн, хемни кеже бээр дээрге, мөөн боорга, безеректелип туруп алганы ол-дур. Мыйгак оглу сугну ижичеңнеп каап, саарыгда чайын серииттенген мал-маган дег, бичии-даа сезик чок тур. Кара хүрең, кулактары кедергей улуг, алаңгыыштар-ла өрү-куду чыт-даа тырткылаар. Чарааш-даа, чаптанчыг-даа. (ТК, 139)*

«Хулбүзек» деп чечен чугаада **хулбүзектин** овур-хевири база таваржып турар.

Чогаалда эликтин кижилерден дуза дилеп турарын дараазында чижек бадыткап турар: *Элик бисти көрүп кааш, чалым өрү бир дап бергеш, үнүп чадап кааш, катап ол черинде туруп алды. Ачам мырыңай чоокишулап чеде бергеш, эликтин тудуп алгааш, ооң ооргазынды харны дүжүр суйбап каапты. (ТК, 9)*

Бөрүгө балыглаткан эликтин балыг боостаазында дүктөрдө коңгураалар дег доштар доңа берген деп деңнелге дамчыштыр балыгланган аңның кайы хире хинчектенип турганын дамчыткан.

*Шынап-ла бөрүгө туттурган элик болду. Артында боостаазы балыг. Бөрү сывыртаарга, албыктыр маңнааш, изиг тыныжындан, ожук харлардан балыг боостаазында дүктөрдө коңгураалар дег доштар доңа берген. Оларның даажын какпа деп бодаан кижин болдум. Чаңгыс азы хөй бөрү кыңчыктырбас хире апаарга, элик улустан дуза дилеп, аал чанынче чоокишулап, хой кадарган кижиге маңнап келгени ол бооп-тур. (ТК, 10)*

Чечен чугаада балыглаткан эликти азырап алган кижилерниң ачы-буянныын, биче сеткилдин көргүзүп турар. Арганың аңы эликти боттарының мал-маганы-биле деңге өстүрүп алган.

*Элиим кажаа иштинден шагда-ла үнүп келген, дешкилээн анай, хураган-биле кады карандылар кезип чоруур апарган. Мал-маган аңаа өөрени берген, ол база кижилерден безин деспес апарган. Харын өөвүстүң казыра дег кара ыды элик-биле үр-ле эптежип чадап каан чүве. Ырланыр, туткуланыр. Ону баштай баглап турган мен. Ам элик-биле мырыңнай өңнежип калган, аксы-мурнун чыттаарга-даа, кудуруун чайып, таалап чыдар.* (ТК, 12)

Ынчалза-даа чеже-даа төрөөн кижилеринге болгаш аалынга өөренип каан болза, Хүлбүзектиң аргаже чоруй барганы черлик аң черлик болуп артып каар деп бодал илереткен. Хүлбүзектиң азырап алган кижилеринге четтиргенин илередип турарын, *суг эргизип берип турган авам биле кырган-авамга өөрүп четтиргенин илереткен дег дешкилеп, байгы турган оюн-тоглаазын көргүзүп шаг болду* деп деңнелге дамчыштыр илередип турар. Хүлбүзектиң эрес-кашпагайын *дөш өрү дүшкен чаңнык дег, кызаңнадып үне берди* деп деңнелге дамчыдып чураан.

*Хем унунче чоокишулап, ак черже киргелек чорувуста, Хүлбүзек көшкен аалдың соо, мурнунга куштап, берге үеде ооң амы-тынын алган ачам биле меңээ, сиген каап, суг эргизип берип турган авам биле кырган-авамга өөрүп четтиргенин илереткен дег дешкилеп, байгы турган оюн-тоглаазын көргүзүп шаг болду. Оон көшкен аалды үш долгандыр маңнааш, Казанактың кадыр каскаанда кара-хаактар аразынче, дөш өрү дүшкен чаңнык дег, кызаңнадып үне берди. Ынчан үнүм чидип, караам чажсы бүлдөш дээрге, улустан өскээр көрнү берген мен...* (ТК, 14)

Ынчангаш «Хүлбүзек» деп чечен чугаада Хүлбүзектиң омур-хевириң дамчыштыр кижини болгаш дириг амытанның аразында быжыг харылзааны илередип турар.

«Чүрек иштинде ок» деп чечен чугаа школа назылыг болгаш улуг улустуң катап-катап номчуур чогаалы. Чогаалда төтчеглекчилернин хайындан 4 чыл ишти чүрээнге ок кадалы берген чораан аныяк буурнуң кээргенчиг салым-чолун дамчыдып чураан.

**Буурнуң** омур-хевиринин мага-бодунуң улуун хөрээ шалдыг, буура-ла деп деңнелге аргазы дамчыдып чураан.

*Аныяк буур. Кышкы дүгү четчележип келген. Хөрээ шалдыг, буура-ла. Ооң мөгенин ырыктан эзер деп көргөн болдувус. (ТК, 62).*

Буурнуң кижилерден дуза дилеп чедип келгенин *ундаргай карактары, халагар эриннери* деп эпитеттер дамчыштыр кандыг-бир халапка таварышканын айтып турар.

*Оон ыттарны алгы-кышкы-биле хөрөктөп, ыяш-даш-биле соккулап ойладып турумда-ла, буур шимчеведи. Чанынга чеде бээримге, менден чааргаар туржук, могоп турупкан, оттары бүлүрере берген ундаргай карактары-биле көрө-дир. Сактырымга. Менден дуза эреп турган-даа ышкаш, халагар эриннери-биле бодунче имнеп-даа турган ышкаш. (ТК, 62)*

Чогаалда буурнуң кадыының хүнден хүнге баксырап турарын *карактары дүвүнде дүшкүлөй берген* деп метафора аргазы дамчыштыр илереткен.

*Чеже-даа бээривиске, эм чогуваан. Даартазында көөрүвүске, буурнуң байдалы улам баксырапкаан болду. Сиген-даа чивес, суг-даа ишпес. Карактары дүвүнде дүшкүлөй берген. Көк сиген чадып бээривиске, буур ооң кырынга чыдып алган. Аарыының күштүү-биле ындыг турган боор оң, аажок човууртаар. (ТК, 63)*

Чогаалда буурнуң өлүп калган чылдагаанын дараазында чижекте кирип турар:

*Адак соонда мал эмчизи мындыг түңнел кылды: бо аң болза дөрт харлыг аныяк буур-дур: ону, бызаа турда, кандыг-бир кээргээр сеткил чок төтчеглекчи балыглаан; ырак черге боолаанындан шаа төнгөн ок ооң*

*чүрээнге чыдыпкан; аныяк организм тишлеп үнген – өске балыг бүдүр экирип калган, час окту ол буур чүрээнге дөрт чыл тургузунда ап чораан. (ТК, 64)*

Ынчангаш «Чүрек иштинде ок» деп чечен чугаада буурнун омур-хевири автор кээргенчиг, кижилерден дуза чедип келген кылдыр чураан.

Ам дараазында арганың улуг аңыга **сыынның** омур-хевири хамаарыштырып болур бис. Аргада сыыннарның омур-хевиринин даштыкы хевирин *шарылар-ла* деп деңнелге дамчыштыр оларның мага-бодунун улуг шыыраан бадыткап турар.

*Аң-даа көзүлбес. Хүн кудулай бергенде, дураннап олуарарымга, Ыдыкшыл өңгерииниң ол чарыында ийи сыын оъттап чор. Улуун канчаар, шарылар-ла. Дүргени кончуг ыңай бар чыдырлар. (ТК, 156)*

Сыынның омур-хевиринде мыйыстарының улуунмыйызы дээрге кезек агбан-на деп деңнелге дамчыштыр илередип турар.

*Кедергей-даа улуг сыын, хөрээ шалдыг, мыйызы дээрге кезек агбан-на. Ол хире дааш-шимээнниг бадып орга улусту канчап билбес аң ийик, ам-даа тур. (ТК, 121)*

Сыынның дүрген маңын *ыржаанак дег чыырлы каапкаш, чаражы кончуг кылдыр херилген соонда, турган черинден-не ыяш аразы-биле согунналып чорупту* деп деңнелге дамчыштыр ооң чараш согунналдыр маңнаар омурун чураан.

*Сыын чүү боор, ыржаанак дег чыырлы каапкаш, чаражы кончуг кылдыр херилген соонда, турган черинден-не ыяш аразы-биле согунналып чорупту. Ооң соондан мыйгактар база бар чорлар. (ТК, 122)*

«Танды кежии» деп чечен чугаада аңчыларның эң-не манаар эткин үезин чуруп турар.

Эткин үезин дыңнаарга, кижилерниң назыны узаар деп тыва чон бүзүрөп чорааннар. Сыыннарның үнүн *мөңгүн коңгулуур дег, кыңгырт диди* деп деңнелге дамчыштыр аялганың катаптаттынмас чаражын дамчыдып турар. Эткин үезинде аялганың чаражын *ыяңгылыг, тааланчыг-даа, хөлзенчиг-даа* деп эпитеттер дамчыштыр дамчыдып чураан.

*Ол-бо харыылажып чоруй, сыыннар боттарындан үн алчып, улай-улай алгыржып-ла үндүлөр. Чамдыктары Дестиг-Даг ужунда кускуннадылар, өскелери Сыын-Мыйыс дөзүндө харыыладылар. Бир аныяк сыынның үнү мырыңай баарывыста хажаттан сыгыргаланып үнгөш, төнөрдө, мөңгүн коңгулуур дег, кыңгырт диди. Ол чарыкта ногаан эзимни кезек када деңнээр чүве чок ыяңгылыг аялгалар долуп турду. Тааланчыг-даа, хөлзенчиг-даа. Ындыг хөгжүм дыңнап чорбаан мен. (ТК, 214).*

«Танды кежии» деп номда сыынның окур-хевири чоргаар арганың аңы кылдыр чураан. Ол бодунуң уунда-ла тайга-тандызынгашөлээн чурттап чоруур. Чер-чуртунуң улуг аңының окур-хевири амыдыралды каастап чоруур.

Номда дараазында **черлик хаванның** окур-хевири база таваржып турар. Черлик хаванның окур-хевириниң мага-бодунуң улуун сувай инек-ле деп деңнелге дамчыштыр айтып турар. Черлик хаванның азыгларының улуун, коргунчуунийи чарыында сигарет деп ак таакпылар ызырып алган ышкаш деп деңнелге дамчыштыр чураан.

*Бир эртен инек үндүрүп кааш чанып оарымга, алыывыс эжиинде өңгерде шет аразынче черлик хаван кылаштап кирип чыдыр. Улуун канчаар, сувай инек-ле. Ийи чарыында сигарет деп ак таакпылар ызырып алган ышкаш. Азыг-дыр ийин, аскыр хаван аан.*

*Эът эвес эът, чаг эвес чаг ол-ла болгай дээш, дүвү-далаш-биле бажыңга халып келдим. Көктүг чайны өттүр, сарыг күстү адактадыр тараа базып келди, кулугурну кезетсе-даа канчап баар боор. (ТК, 145)*

Ам дараазында арганың араатан аңыга **дырбактыгның** окур-хевири хамаарыштырып турар бис. Чогаалда дырбактыгның окур-хевири кажар, каржы амытан кылдыр чураан.

Дырбактыгның даштыкы окур-хевири хадың-биле өңнөш, шала көгертир көстүрдөп одуруг айтып турар. Дырбактыгның окур-хевириниң ыргак баштыг чидиг дыргактарын дүк иштинден уштуп эккелгөш, хулбүстүң ээн эьдинче киир, ооргазын өттүр, өзүн үзе туткулапкан деп

одуругда ооң аңнай бергенде туткан олчазын салбас каржы амытан кылдыр чураан.

*Хадың-биле өңнеш, шала көгертир көстүр араатаанны аңнар кайын эскерер. Эликтер тоттур оъттап алгаш, үзегер хадың адаа-биле кандыгдаа сезик чок эртип чыдырда, баштап чораан хулбүстүң кырынга дырбактыг хонупкан болду. Оон ыңай ханныг хүреши үр болбаан. Арткан аңнар тын девичеп бурт дээн. Дырбактыг ыргак баштыг чидиг дыргактарын дүк иштинден уштуп эккелгеш, хулбүстүң ээн эьдинче киир, ооргазын өттүр, өзүн үзе туткулапкан. Аң каш-ла халып четиккен. Чижин ужуруп алгаш, дырбактыг далашпаан болду.*(ТК, 130)

Дырбактыгның омур-хевирин элдеп аажы-чаңныг, хырны бичии, кончуг нарын амытан деп эпитеттер дамчыштыр чураан.

*Дырбактыг араатан хирезинде, бөрүгө мырыңай дөмейлешпес, элдеп аажы-чаңныг амытан чораан. Бөрү болза боостааже халдаар, оон ишти-хырнын тө тыртар, баштай чаглыг черлеринче халдаар, эдирин карттаар, оон шыдаар-ла шаа-биле хүрүптеп эгелээр. Бүдүн аңны чаңгыс бөрү сыырыптар чыгыы. Дырбактыгның хырны бичии, кончуг нарын амытан болду. Чүү кончуг чидиг диштерлиг араатан ийик, хулбүстүң мойнун чаак дөзүнден төш бажынга чедир уу дайнап чипкен. Оон ыңай чүзүнге-даа дегбээн. Хулбүстү чиш кылдыр харга хөмгөш, чоон дыт будуунуң кырынга үнүп чыдып алган.* (ТК, 130)

Ынчангаш К. Кудажының «Таңды кежи» деп номда улуг араатан аңнарга бөрү, адыг, сыын, элик, хаван, дырбактыгның омур-хевирин кирип турар бис. Номда арганың араатан аңнары болгаш кижилерниң аразында быжыг харылзаалыг дээрзин чураан. Бойдустуң араатан аңнары боттарыны-биле онзагай амыдыралдыг, бот-боттарынга дөмейлешпес аажы-чаңнарлыг, чаяалгазындан угаан-медерелдиг, амыдырал дээш демисежип, оран-таңдызын, чер-чуртун ээлеп, каастап чурттап чоруур деп чечен чугааларда угаадып чураан.

## **2.2. Биче аңнарның омур-хевир**

К. Кудажының «Таңды кежии» деп номдабиче аңнарның овор-хевириге дилгиниң, киштиң, дииңниң, койгуннуң, тарбаганның болгаш күжүгенниң овор-хевириң хамаарыштырып турар бис.

“Чуңгулаан дилгилер” деп чечен чугаада дилгилерниң чаптанчыг аажызын тоожукчу маадыр онзазынып бижээн. Оларны чаптап, ол болуушкунну кайгап бижээн” “Ындыг чараш чурумалды кым көрүп чораан боор, хөөкүйлерге шаптык катпас дээш, үнүм чиде берген, дааш үндүрбейн эь олуруп-ла турдум” (ТК, 114).

Номда **дилгиниң** даштыкы овор-хевириң *хан дег кызыл* деп деңнелге дамчыштыр өнгүрүн илередип турар.

*Хараган аразыңга халып бар чорда, барааның база көргөн мен, хан дег, кызыл дилги чораан.* (ТК, 117)

Чогаалда ойнап чоруур дилгилерниң овор-хевириң дараазында чижекте көргүзүп турар: *Бо-ла чараш ойнаан дилгилер көрүп шаг болган мен. Черле ындыг боор чүве, ыттар ышкаш херберлежир, ууштажыр, чаштынчыр, ооң соонда хүн караанга хөлестээр, шаа төнгеннери ол боор, ол хевээр удуп чыда-даа хүнзээрлер.* (ТК, 114)

Чогаалда дилгиниң бирээзиниң даштыкы овор-хевириң саспагар дүктүг, куу деп эпитет дамчыштыр, а өске дилгиниң овор-хевириң *кызыл аржыыл дег дилги* деп деңнелге дамчыштыр чураан.

*Баштай улуу – саспагар дүктүг, куу дилги – алгының бир бышкаандан ызыргаш, сезиктии сүргей тыртып көрдү. Бичиизи – кызы ол боор, кызыл аржыыл дег дилги – ырактан көрүп турду.*(ТК, 114)

Мында дилгилерниң овор-хевириң ойнаарыңга ынак хөглүг аңнар кылдыр чураан. Оларның найыралдыын онза көргүскөн. Тоожукчу маадырның аңнарның чараш, чаптанчыг аажыларынүнелеп билирин, каржы, чилби аңнарны чаңнарын сойгалаанын эскерери солун.

Эң-не үнелиг кештиг **киштиң** овор-хевириң чогаалда дүне аңнаарыңга ынак кылдыр чурааның дараазында чижектен көрүп болур бис:

*Эртенинде истээривиске, биеэ киш дүне аңнап турган болду. Бир черге уязынга удуп чыткан диин-даа тудуп чиген. Оон хар иштинде чыткан кара-куш кырынче шурай берген. Куш кезек дывылааш, күштүг чалгыннары-биле харга каккаш, пөш будуктарын үзе-чаза ужуп үне берген. Киштиң изи ам база чок. Кара-кушту мунупкаш барган. Шынап харын! Дылдарывыс агаргылап калды. (ТК, 69).*

Киш деп аңның ындыг чаңнарын, ооң окур-хевирин чуруурда каш-ла домактың дузазы-биле ажыдыпканы солун. Бо чечен чугааны номчуваан болза, киштиң ынчаар аңнап турарын кижини кайыын билер деп бодал дораан-на башка кирер.

**Диинниң** даштыкы окур-хевирин *карактары дозур-дозур, сыргалары сүүр-сүүр, селбер кудуруу* деп эпитеттер дамчыштыр чаптанчыг мага-бодун дамчыдып чураан. Диинниң окур-хевириниң бергелерге торулбас, дидим чаңын өлүмчө удур көрүп алган олур деп метафора аргазы дамчыштыр чураан.

*Диинни көөрүмгө, шимчеш дивейн олур: карактары дозур-дозур, сыргалары сүүр-сүүр, селбер кудуруун ооргазын өрү астып алган. Диинниң мени кээргээни кончуг ышкаш; дыка-ла хинчектендин, мени боолап ал, мылдың хараалын база эдип алган болгай сен, ам кайын чазар сен. Диин өлүмчө удур көрүп алган олур. Чүү кончуг дидим амытан ыйнаан! (ТК, 78)*

Диинниң окур-хевириниң кашпагайын *чиги кончуг куштадып бар чор* деп метафора аргазы илередип турар.

*Диин селбегер кудуруун астыпкан, кара-хаактар адаа-биле чиги кончуг куштадып бар чор. (ТК, 77)*

Ынчалза-даа чогаалда маадырның диинни боолаарындан чалданы бергенин ооң эриг баарлыын, төрөөн бойдузунга ынаан болгаш хумагалыын илередип турар.

*Чуртта, диин! Амыдыралдың бир кадыг шылгалдазын төлөптүг тудуп эрттин, моон соңгаар чүгле аңчылар караанга көзүлбейн чор, оон өскезин төрөөн черин хайырлаар ыйнаан. (ТК, 78)*

Ынчангаш «Диин» деп чечен чугаада дииннің омур-хевирин чаптанчыг биче аң кылдыр чураан.

«Анның улуу» деп чечен чугаада **койгуннуң** омур-хевирин көстүп келир. Койгуннуң омур-хевиринде карактарын *дозур-дозур* деп эпитет дамчыштыр чараш карактарын чуруп көргүскөн.

*Койгун узун кулактарын ооргазын дургаар салып алган. Дозур-дозур карактары сыр өскээр углуг. Тынары дески, оозун бодаарга, мени эскербээн ышкаш.* (ТК, 100)

Койгуннуң маңнаарының дүргенин *өртеп каан аргамчызын үзе шаапкан дег, чүгле агараш диди* деп деңнелге дамчыштыр чураан. *Койгун бодун тайганың эң улуг аңы кылдыр санаар чүве дижик* деп одуругда койгуннуң бодун мактаар аажы-чаңын дамчыткан.

*Кодан мээң чугаамны дыңнап кааш ышкан болду. Чүм харга эшитип-эшитип, мээң изимге кирип алган соонда, өртеп каан аргамчызын үзе шаапкан дег, чүгле агараш диди. Ак харга кулактарының баитарында кара-кара имнерин көрүп чыдып калдым. Койгун бодун тайганың эң улуг аңы кылдыр санаар чүве дижик, аңаа орук изеп бергенимге өөрүп, ууттунмас улуг харны чара теп бадыптым.* (ТК, 101).

«Тарбаганнар» деп эгеде чүгле Мөңгүн-Тайганың девискээринде бар тарбаганнарның омур-хевирин кирип турар. Чогаалда тарбаганнарның омур-хевирин *күскү шартылаа дег, чириңейнчип* деп деңнелге дамчыштыр оларның санының хөйүн дамчыдып чураан.

*Ийи эр ол чарыкка үнүп чыдырда, чүк-чүктен тарбаганнар чиигайнчыла бердилер. Ынчан олар сарлыктарының кудуруктарын чайып, дөрт-даяктап алгаш өрү-куду маңнажып, сывыртажып, бот-боттарын ажа халчып, чүнү канчанмас дээр силер, элдевейлеп-ле турлар. Тарбаганнар дээрге, күскү шартылаа дег, чириңейнчип, чанагааш эштеривисче чоокушалай маңнажып-ла орлар. Боо тавы чедип алыр дээш, Октябрь Салчакович-биле иелээ кедеп бар-ла чыдыр бис.* (ТК, 109)

Тарбаганнарның овор-хевириңде чаптанчыг, сонуургак, кем чок бүдүжү тодаргай көстүп турар кылдыр чураан.

«Күжүгеннер» деп эгеде күжүгеннерниң овор-хевири көстүп келир. Күжүгеннерниң ажылгыр-кежээ аажы-чаңын карак кызыл, шудургу, ак сеткилдигдеп эпитеттер дамчыдып турар.

*Күжүгеннерниң ажылын сонуургап, магадап, чаптап, дыка үр көрүп ордум. Та канчап ынчаар дугуржуп алган, кылыр ажылын күжүгеннер ыяк хуваажып алган болур чораан. Кижилерде дег, чалгаа, хос өттүрер, былдамыш күжүген черле эскербедим. Дөгерези карак кызыл, шудургу, ак сеткилдиг ажылдап турдулар.* (ТК, 14)

Чогаалда күжүгеннерниң ажылгыр-кежээзин, демниин авторнун магадап турарын дараазында чижекте көстүп турар:

*Күжүгеннер сыйтылашкан соонда, мээң немей каан сарааттарымга келдилер. Бөлген сиген чедер деп шиитпирлээннер боор, ам чашпан кеспейн бардылар. Ол канчаарлары ол ийик, мээң немей салган сарааттарымны үглөп, чашпаннарны дедир дүжүр октап эгеледилер. Өске чыттыг болгандыр азы багай чашпан эккеп каан-дыр мен аа деп бодап ордум. Ындыг эвес болду. Мээң немей салган сигенимни дүжүргөш, боттары база катап сараатап эгеледилер. Чашпаннарны салыр тускай чурумнуг болур чүве-дир. Че харын ындыг-дыр, ыя ол-даа болза, күжүгеннерге дуза чедирген-дир мен. Олар ам сиген кезер, сиген сөөртүр ажылче чардыкпайн чүгле сараат салып турлар ышкажыл.* (ТК, 15)

Чогаалда күжүгеннерниң сарааттар кылып турарын авторнун магадап турарын *чаа салган сарааттары кургап четтикпээн, ынчангаи сигенин катап кургадырлары ол-дур* деп одуруг чуруп көргүскөн.

*Адыр-Кожасгар ойларыңга баарымга, хамык күжүгеннер сарааттарын часпарлаан, сыйтылашкан, маңнашкан, дүвүрээң-не турлар. Баштай кайгай берген мен. Ооң соонда билип кагдым. Бо дүңе чаъс чагган болгай, чаа салган сарааттары кургап четтикпээн, ынчангаи сигенин катап кургадырлары ол-дур. Ындыг кончуг угаанныг амытаннар-дыр, күжүгеннер. Эрги*

*сарааттарга дегбейн-дирлер, олар шагда-ла сиңип калган, ынаар чаашкын суу кирбес деп чүвени билир, азалар-ла-дыр ам. (ТК, 15)*

Ынчангаш «Таңды кежии» деп номда биче аңнарның овор-хевири автор чаптаан, чарашсынган сагыш-сеткил-биле бижээн. Аңнар база кижилер ышкаш, чурттаар оран-савалыг, бүдүрүп чоруур ажыл-үүлелиг, амыдыралы дээш туржуп чоруур амытаннар дээрзин чечен чугааларда чураан.

### **2.3. Куштарның овор-хевири**

«Таңды кежии» деп номда куштарның овор-хевири база онзагай чуруттунган. Номда куштарның овор-хевиринге хартыга, кушкаш оолдары, эзир, дээлдиген, сааскан, таан болгаш тогдук хамааржыр.

Чогаалда какпада туттунган **хартыганың** овор-хевири чураан. Оон кортканын *дээрбек сарыг карактары чивеңейнип турду* деп метафора аргазы дамчыштыр илередип турар. Ынчалза-даа чогаалда улуг кижилерниң *эр кижии эзир, хартыга өлүрбес-даа диштилер* деп одуругда тыва чоннуң шаг шаандан бээр сагып чораан чаагай чаңчылын көргүзүп турар.

*Өө тынып чорааш чеде бээримге, какпамда бир-ле бора куш кактына берип-тир. Мен чеде бээримге, куш чалгыннарын херип, эңмек думчуу-биле какпаны соктап, дээрбек сарыг карактары чивеңейнип турду.*

*Ол хун аалга чаңгыс-даа эр кижии турбаан. Эккелген олчамны авам биле кырган-авам иелээ көрдүлөр. Дораан-на хартыга-дыр диди. Эр кижии эзир, хартыга өлүрбес-даа диштилер. Мен ол чугааны дыңнаар безин хөңнүм чок болду. Шынында, оларны мен какпада кушту сокчуп бээр боор деп бодаан мен. (ТК 6)*

«Чылан» деп чечен чугаада кушкаш оолдарынче халдап турар чыланның дугайында киирген.

Чаш кушкаш оолдарының кээргенчиг, дуза чогуун дараазында чижек көргүзүп турар: *Чалгыннары ам-даа чедир өспээн хөөкүйлөр чыландан корткаш сөөскен дөзүнче хоруп кире берген, бөкперлежип алган олурлар. (ТК, 28)Хөөкүй кушкаш оолдары ыгыйжы берген, шимчеи-даа дивейн*

*чыдырлар. Иези аайын тыптайн-на тур. Сөөскенниң дөзүнче-даа окталыр, дуза эрээнзиг, бисче-даа ужсар. (ТК, 28)*

Кушкаштың овор-хевириңде ие сеткилди, оолдары дээш сагыш човаашкынны илереткен. Мында база-ла амыдырал дээш демиселди чураан.

Дараазында чижекте **эзирбиле дээлдигенниң** аразында чидиг демиселди чуруп турар. Эзирниң карак чивеш аразында дүрген кылдыныгларын *чудурук дег кара чүведеп* деңнелге дамчыштыр чураан.

*Көрүптеривиске, дээлдигенниң талыгыр үстүндө көк дээрден, чудурук дег, кара чүве кылайтып бадып олур. Дээлдиген былдаар безин чай алынмаан. Чудурук дег кара чүве ол-ла дааш-шимээни-биле келгеш, чыланның бир ужундан тепкеш, дээлдигенни төрөпчилеп алгаш, дээрже согунналып үнүптү. Эзир-дир ийин мооңар. Дээлдиген олчазын салыр хөңнү чок болганы-ла ол боор оң, чалгыннарын далбаңнадып, дедир чүткүп чор. Чыланның быжыын, үстү-часты бербезин кайгаан тур бис. Эзирниң ужары оожурган бар чор. (ТК, 29)*

Эзир биле дээлдигенниң аразында чидиг демиселдин түңнелинде, эзирниң дээлдигенге уттуруп алганын *эзирде дириг демдек чок, аажок улуг сарыг-кидис дег, кара чалгыннары халайып баткылай берген, өл эът чүве бар чыдыр* деп деңнелге дамчыштыр илередип турар.

*Тулчуушкун херек кырында мырыңай сыр дедир кылдыр доозулган. Эзир хеп-хенертен чавызааш дээш, адаанда дээлдигенче дап берди. Дээлдиген дезер туржук, удур карбааш диди. Бүгү-ле чүве карак чивеш дээр аразында болган, ынчангаш чогуу чүү болганын көрүп четтикпээн бис. Бир көөрүвүске-ле, дээлдигенни эзир эвес, а эзирни дээлдиген төрөпчилеп алган бар чор. Ынчан эзирде дириг демдек чок, аажок улуг сарыг-кидис дег, кара чалгыннары халайып баткылай берген, өл эът чүве бар чыдыр. Дээлдиген бедип үнер дээш, чадажып, эзирин угбайн, чоорту чавызап чор. Ынчалза-ынчалза аалдарның кедээзинде тей кырынга хонуп алды. (ТК, 29)*

Херек апарган өйде бодундан күштүг амытанны бичелери, күш чоктары безин тиилеп аптар аргалыын мында чижек-биле көргүскен.

«Таан» деп чечен чугаадатаан куштуң овур-хевирин автор кирип турар. Таан кушту чиңгиннерзии кончуг, чаяңнадыр чортуп чоргулаар-даа деп деңнелге дамчыштыр чураан.

*Ынчан ак мойнактыг таан ужуп келгеш, хоям аразынга хонуп алды. Хойлардан дезип шураан шергилерни сүрүп чоруп тур оң. Чамдыкта бир хойнуң ооргазынга олуруп алгаш, чиңгиннерзии кончуг, чаяңнадыр чортуп чоргулаар-даа. Бо хөөкүйнүң кеми бар эвес, хой саргызы чыып чип чор ыйнаан кылдыр бодадым. (ТК, 30)*

Таан куштуң овур-хевирин автор даржактыг дайзын деп эпитет дузазы-биле таан чеже-даа кем чок көзүлзе, бүдүү үүлгедир кажар куш деп билдинип кээр.

*Мырыңай чеде халдып келиримге, таан ызырып чораан кушкакжын салыпкаш, бедип чоруй барды. Дүшкеш көргөн, кара кайгамчык чүве: таан кушкакштың бажын чуура ызыргаш, мээзин уштуп чипкен болду. Таан кем чок бооп көстүп алган, даржактыг дайзын болду ийин. (ТК, 31)*

**Сааскан** куштуң овур-хевирин *чииртим* куш деп эпитет дамчыштыр куштуң кажар аажы-чаңын көргүзүп турар.

*Сааскан дег чииртим куш чок. Дузакка туттунган койгун, торлаа көргөндө, бурт-ла кылыр болгай, хөөкүй аңчы дою доозулганда чедип кээр. Сааскан ынчаар-ла чазыйлап чорааш, хоран-даа чипкен боор, какпага-даа кире бергилээр. (ТК, 31)*

Куштарның овур-хевириниң кижилерден кортпас турган үелерин дараазында чижекте киирген: *Ол шагның куштары хойбас турган. Чүгле тогдук эвес, кас-даа, өдүрек-даа, торлаа-даа. Кара-куш, күртү, күшкүл суглар мырыңай деспес, адаандаларын дүжүр адып турда, үстүндээлери дээр шаар көрүп, кочуңайнып олуларлар. (ТК, 53)*

«Сөөлгү тогдук» деп чечен чугаада автор тогдук куштарның салым-чолунуң дугайында айтырыгны ниитилелде көдүрүп турар. Тогдук куштуң овур-хевирин чурааны: ол чеже-даа балыг болза, чанынче өске амытан чагдатпазын көрээлиңер.

*Балыг тогдуум хараган дөзүндө чыдып алды. Кай-даа барбас куш-тур деп билгеш, кымчым тудуп алгаш, соп алыр дээш чеде бердим. Тогдук хеп-хенертен чүш кылдыр каккырыпкаш, кырымда-ла келди. Хай-хойт деп алгы-кышкы-биле аъдымче маңнаплаттым. Оон камгалал эрээрим ол. (ТК, 53)*

Авторнуң тогдук куштарның салым-чолунуң дугайында сагыш човап турарын риториктиг айтырыглар дузазы-биле илередип турар.

*Бир катан Бора-Ооргага хой кадарып чорааш, чаңгыс черге алды тогдук өлүп калган чытканын ала караам-биле көргөн мен. Улуска чугаалаарымга, хамчык болган-дыр дишти. Ол-ла чазын Бора-Тейде Буга шазынга чээрби шаа кас, он шаа дуруяа кырлып калган чытканын чер суггарган кижилер көргөн болду. База хамчык бе? Элдеп чүве. Ол-ла үеден Барык унунуң имилеве торлаалары ис чок барган. Ол база хамчык бе? Азы дилгилер тудуп чипкени ол бе? Ындыг бе дээрге, ынча хөй дилги ынчан ол оранга турбаан чүве. Ам билип чоруурумга, ынча хөй куштуң хораннап каан тараа үрезининден кырлып турганы ол болду. (ТК, 54)*

«Таңды кежиин» деп номда куштарның овор-хевири уран-чечен кылдыр чуруп көргүскен. Оларның дугайында солун медээлерни номчукчулар билип ап, куштарның онзагай аажы-чаңнарын шингээди алып. Куш дээрге чүгле дээрде хостуг ужуп чоруур эвес, а бойдустуң амыдырал дээш демиселинге чагырткан амытан деп билдинер.

## **2.4. Балык-байлаңның овор-хевири**

«Таңды кежиин» деп номда балыктаашкын темазы база кол черни ээлеп турар. Балыктаашкын темазын ажыдып тургаш, автор балык-байлаңнарның овор-хевири кирип турар.

Балыктарның овор-хевиринге чогаалда *кадыргы, шортан, мыйыт, дунчулаан балыктарның* овор-хевири хамаарыштырып турар бис.

«Карыжаар» деп чечен чугаада **кадыргының** овор-хевири көстүп келир. Кадыргының даштыкы овор-хевири *ана өле-шокар* деп эпитет дамчыштыр чуруп көргүскен.

*Бавуу-Сүрүң шоодайының аксын чада тудупту. Кедергей-даа удуг кадыргы шурап тур. Ооргазында чакпазы ана өле-шокар. Суг соок турбаан болза, далашпаан болзувусса, шоодайже хөй балык кирер турган ийик. Бо кадыргы ол ээремде хамык балыктың баштыңы боор. (ТК, 19)*

Чогаалда **дунчулаан балыктарның** омур-хевири база автор оюп эртпээн. Дунчулаан балыктарны тыва чон өлүрбес, балыктавас чораан деп шаг шаандан турар сагып келген чаагай чаңчылын автор номчукчуларга сагындырып турар. Дунчулаан балыктарның омур-хевири *караа-даа аларааш дивес, аксы-даа аңгааш дивес* деп одуруг дамчыштыр чураан.

*Ам бодап чоруурумга, дунчулаан балык-тыр. Ынчаар бөлдүнчүп алырга, ында суг база чылый бээр, кыштадыр доңмас. Ындыг балыктың идепкейи суларап, чемненмес апаар чораан. Аксынче шыйлашкынның сыырткыышты сугарга-даа тоовас, дылы-биле үндүр идиптер. Чакпаларын билдирер-билдирбес шимчедип каап, чаңгыс черге салдап турар. Караа-даа аларааш дивес, аксы-даа аңгааш дивес. (ТК, 20)*

«Шортан» деп чечен чугаада **шортанның**даштыкы омур-хевири, улуун карыш хире хемчээл илередип турар. Шортанның *үпчү боду куруг-ла аас, ынаар кижиниң буду-даа хос кире бээр чыгыы* деп метафора дамчыштыр улуг омур-хевири чураан.

*Шынап-ла кедергей улуг шортан болду. Шала бичии оолдар чеди карыш диштилер, улуглары карыш деп хемчедилер. Мен көөрүмге-ле, бир метр ушчок ажыг балык ийин. Үпчү боду куруг-ла аас, ынаар кижиниң буду-даа хос кире бээр чыгыы. Диштериниң хөйүн канчаар, улуг-улуг, дедир-дедир. Олче хол сугар болза, ий дадайым, кижини эъди соор. (ТК, 32)*

Дараазында чижекте шортанның омур-хевири *күштүг, аар, ээлбес* деп эпитеттер дамчыштыр улуг мага-бодун дамчыдып турар.

*Херектиң ужуру ам-на билдинди. Улуг шортан бичии балыкты тудуп чиир дээш, сывыртап чораан кулугур хире-дир. Араатан чүвең бодунуң чижин эрикке чыгап кээрге, бичии балык черле чиик, кашпагай болгааш, өрү*

*шурай берген, а демги шортан күштүг, аар, ээлбес болгаш, аскымнаан уу- биле эрикче үне халаан. (ТК, 33)*

«Шокар караа» деп чечен чугаада **мыйыт азы шокар** деп балыктын омур-хевири көстүп келир.

Мыйыттын даштыкы омур-хевирин *хүрең-шокар өңнүг, тырың, мугур бааштыг* деп эпитет дамчыштыр чуруп турар.

*Оюн Ойдунович халып олурда-ла, балыкты сыык черге чедип эккелгеш, сайже үндүр октадым-на. Балык агаарга бир дырбаш кыннырга, якорьдан адырылга шугда молчурт диди. Балык шугга кээп дүшкеш, ында кезек када эдере берген тур. Көрдүм – хүрең-шокар өңнүг, тырың, мугур бааштыг, узуну дөңмек ортуже бар. Мыйыт чорду, шокар аан. (ТК, 102)*

«Таңды кежи» деп номда балыктаашкын темазын автор ажыдып тургаш, балык-байлаңнарнын омур-хевирин киирип турар. Шугда база-ла амыдырал дээш демисел чоруп турар деп бодалды илереткен.

## **2.5. Насекомнарнын омур-хевири**

«Таңды кежи» деп номда насекомнарнын омур-хевири база таваржып турар. Номда кирген насекомнарга арылар, кымыскаяктар, маас, курттар, шыйлашкын, балар болгаш ыяш курттары, шерги, ховаган, доос-каралар хамааржыр.

«Арылар» деп эгеде чогаалда маадырнын бажыңында чурттай берген **арыларнын** омур-хевирин киирип турар. Эр арынын омур-хевирин *бирээзи арай улуг, шокарынын илези кончуг, солагай чалгынында бичии чирик бар кылдыр чураан. Кыс арыны бичии, үнү безин чиңге* деп эпитеттер дамчыштыр илередип турар.

*Эрткен чазын бажыңымнын балкон кырынга ийи ары тыпты берген. Орта чечек тарып тургаш көөрүмге, балкон эжиинин казанчазынын адаанче-ле кирип турар, мындыг апарганнар. Артында-ла ында бичии үт тып алган болдулар. Ынчап чоруй ол ийи арыны шуут-ла таныыр апарган мен: бирээзи арай улуг, шокарынын илези кончуг, солагай чалгынында бичии*

*чирик бар, оозу эр ары турган боор; өскези оон бичии, үнү безин чиңге, кызы ол хире. (ТК, 71)*

Чайгы үеде арыларның өзүп-көвүдей бергенинге авторнуң хенертен чожуй берген сагыш-сеткилин дараазында чижекте киирип турар: *Чай кидин түлүк турда, бир эртен балконга үнүп келгеш, шуут-ла алгырыпкан болгай мен. Казапчада үт аксында ары оолдары имилеме чүве: черле чээрби-үжөн шаа бар боор, үңмерлешкен, соястаан, кылашташкан, ада-иези болур бизеги ийи арым оларның ырай бергеннерин дедир бөле сывыртап, дүүрээн турлар. (ТК, 72).*

Арылар чурттаан оран-савазынга ынак, ону ээзинер, хумагалаар, үен-даян ымыраа-сээк чагдатпас деп бижээн.

«Кымыскаяктар» деп эгеде **кымыскаяктарны**новур-хевиринде мыйыстарын *телевизор антенназы дег* деп деңнелге дамчыштыр чураан. Кымыскаяктарның аразында харылзажып турарын *агаардан кандыг-ла бир радио чалгыглары хүлээп ап, азы дамчыдып турган ышкаш болдулар* деп деңнелге дамчыштыр илереткен.

*Ооң соонда кымыскаяктарның чамдыызы маңнажып чоруй бардылар. Артканнары, эргек бажы дег, борбак камбээт кырынче үне халчып келгеш, телевизор антенназы дег, адыр мыйыстарын ол-бо шимчеткилээн турлар. Сактырымга, агаардан кандыг-ла бир радио чалгыглары хүлээп ап, азы дамчыдып турган ышкаш болдулар. Удатпаанда көөрүмге, чанывыста бичежек кымыскаяк өөндөн имилеме чүве шуужуп кел чор. Көргөн: кымыскаяктар. (ТК, 75)*

Чечен чугаада кымыскаяктарның ажилгыр-кежээзин, аразында демниин дараазында чижек бадыткап турар: *Чүс-чүс кымыскаяк ол-бо маңнажып, камбээтти долганып, ооң кырынче катап-катап үнүп шаг-ла болдулар. Сөөлүнде бодаарымга, сүмележип турганнары ол чүве бооп-тур. Оон кымыскаяктар камбээттиң чыпшыр ийинде черниң довураан дажып эгеледилер. Чаңгыс-даа анаа турары чок, хензиг сайларны, күзүрүмнерни ызырып алгаи халчып үнүп-ле турлар. (ТК, 75)*

Автор кымыскаяктарның угаангыр-сагынгырын магадап турарын кайгамчык шын, шевер ажыл деп эпитеттер дамчыштыр дамчыдып турар.

*Борбак камбээт кымыскаяктарның казып алган оңгарынга кара-ла өй болду: узуну-даа, дооразы-даа, ханызы-даа. Хевири безин шала шөйбексимээр, төгерик. Кайгамчык шын, шевер ажыл! Борбак камбээттиң хемчээлин кымыскаяктарның канчап шын чанап алганын кижжи кайгаар чүве болбас ийикпе. Ам кымыскаяктар оңгардан үндүрген бортуунуң довураан дедир дажыглап тургаш, камбээтти хөөп кааптылар.*(ТК, 75)

«Балыкчы кадай» деп эгеде балыкчы кижиниң балыктар чемнээр кылдыр янзы-бүрү насекомнарны ажыглаарын тоожаан. Оларга **шыйлашкын, балар болгаш ыяш курттары, шерги, ховаган, сээк, маас, доос-кара, курт**хамааржыр.

*Сыырткыышка чем кылдыр чүнү ажыглавас дээр силер – шыйлашкын, балар болгаш ыяш курттары, шерги, ховаган, сээк, маас, доос-кара. Оон туржук чайын союп каан хой бажын даштыгаа каш хондур салып каар кижжи, ынаар кара-сээктер курт чажыптар. Оон мээ иштин кактаарга, куругак курт болур, шимченгири, дырбаңнаары мырыңай кедергей. Мээң-не иштим чиирээр, кускум кээр. Ооржак дээрге оон ческинер эвес, дораан-на туткаш адыжынга эңдере салып алыр.* (ТК, 80)

«Кызырак» деп эгеде насекомнардан **маастың** овур-хевири көстүп келир. Маастың овур-хевириниң кижиге-даа, малга-даа халалыын *аът-хөл* черле орта тургуспас деп одуруг дамчыдып турар.

*Тайга тазынга хүнзеп чыдырывыста, маас кезжээлээш туруп берген. Аът-хөл черле орта тургуспас. Мээң улуг малым барыктыг чораан, сээктелип, бажын чайып кудуруу-биле шырбанып, бышкырып, хаарыктап ыяш-дашка өгенип, аң-дааштанып, бир-ле аргазын тып алыр. Степан Агбановичиниң кызыраан чүү дээр, тепкиленип, ызыртынып, хемиртинип, орааштынып, үзе соп алгы дег-ле турар.* (ТК, 155)

Ынчангаш «Таңды кежии» деп номда насекомнарның омур-хевирин дамчыштыр кижии болгаш бойдустан аразында сырый харылзааны, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын утпас кылдыр бижээн.

Доозукчу квалификастыг ажилдың ийиги эгезинде Кызыл-Эник Кудажының «Таңды кежии» деп номунда дириг амытаннарның омур-хевирин көрдүвүс. Улуг араатан аңнарның омур-хевиринге бөрү, адыг, сыын, элик, хаван, дырбактыгның омур-хевирин хамааржыр. Биче аңнарның омур-хевиринге дилгиниң, киштиң, дииңниң, койгуннуң, тарбаганның болгаш күжүгенниң омур-хевирин кирген. Номда куштарның омур-хевиринге хартыга, кушкаш оолдары, эзир, дээлдиген, сааскан, таан болгаш тогдук хамааржыр. Балыктарның омур-хевиринге чогаалда *кадыргы, шортан, мыйыт, дунчулаан балыктарның* омур-хевирин кирген. Номда кирген насекомнарга арылар, кымыскактар, маас, курттар, шыйлашкын, балар болгаш ыяш курттары, шерги, ховаган, доос-каралар хамааржыр.

К. Кудажының «Таңды кежии» деп номунда кирген омур-хевирлер тыва литературада онзагай черни ээлеп, чечен чогаалды байыткан. Дириг амытаннарның омур-хевирлерин чурууру-биле чергелештир, номда бойдуска, дириг амытаннарга хамаарыштыр тыва улустуң бурунгудан сагып чорааны чаагай чаңчылдарын суртаалдааны-биле онза үнелиг.

## Түңнел

Тыва кижиге төрүттүнүп кээрге-ле, амыдыралының аайы-биле бойдус биле хини тудуш бооп чораан. Ынчангаш ол бойдусту бодунуң кежи-биле, мээ-медерели-биле билир кылдыр чаяттыңган. Чер, дээр, хем-суглар, даглар, азырал болгаш черлик дириг амытаннар, балык, байлаң, үнүш-бойдус кижини долгандыр турар бүгү-ле чүвелер тыва литератураның чогаалдарының маадырларының делегей көрүүшкүнүңгө, кижиге болуп хевирлеттинеринге дорт киржилгелиг болган төлээде, кижиниң бойдус-биле сырый харылзаазындан, бойдуска хамаарылгазындан ооң иштики сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, өске кижилерге база кижиге төрелинге хамаарылгазын тодарадып болур деп бодалды тыва чогаалчылар боттарының чогаалдарында көргүзүп турар.

Доозукчу квалификастыг ажылдың бирги “Кижиге болгаш бойдус темазында дириг амытаннарның окур-хевирин» деп эгезинде тоолдарда дириг амытаннарның окур-хевирин ажыглаанын сайгарган бис. Ук тоолдарның маадырлары бир-ле аажы-чаңны эдилээн, мөзүлүг азы мөзү чок деп окур-хевирлерни илередип турар. Сайгарган тоолдарывысты түңнеп көөрге, алыс боттары улуг-чаагай, коргунчуг, каржы-дошкун амытаннар боттарындан аргажок бичии, даштындан көөрге, кээргенчиг амытаннарга угаан-сарыыл, сагынгыр-тывынгыр талазы-биле аштырып аар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, биче сеткил, дидим чорук, дузааргак, кээргээчел аажы-чаң амыдыралга кажан-даа тиилээр, шынныг болур дээрзин көргүскени ол деп түңнеп турар бис.

Бо-ла эгеде К. Кудажының басняларын болгаш «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолун сайгарган бис. Бо чогаалдарда кирген дириг амытаннарның окур-хевиринде мөзү чок, бот тогдунар, билииргек, мактанкчы кижилерни

шооткан. Басняларда кижилерниң четпес талаларын кыжырып-даа турза, оларны эки талаже эттинерин, төлөптиг, буянныг болурунче кыйгырып турар.

«Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолда черлик-даа, азырал-даа амытаннар, куштарның омур-хевирлерин номчукчуга билдингир, каракка көстүп кээр кылдыр чураан. Черлик-даа, азырал-даа дириг амытаннарның, куштарның омур-хевирлерин ажылгыр-кежээ, силиг чараш, оожум, топтут, шыдамык, хүндүлээчел бүгү талазы-биле ажыктыг кылдыр эпитеттер дузазы-биле чураан.

Ажылдың ийиги “К. Кудажының «Танды кежиин» деп номунда дириг амытаннарның омур-хевири» деп эгезинде чечен чугааларда кирген дириг амытаннарның омур-хевирлерин сайгарып көргөн бис. Ында араатан амытаннарның, куштарның, балык-байланның, насекомнарның хевирлерин аңгылап тодараткан бис. Олар боттарыны-биле ажыктыг, аажы-чаңныг солун омур-хевирлер болур.

Кызыл-Эник Кудажының «Танды кежиин» деп номунда кирген 52 чечен чугааларында бойдус темазын чырытканы онзагай. Чогаалда тоожукчу маадыр сонуургак, хайгаараачал элээди оолдан дуржулгалыг аңчыга чедир бодунуң амыдыралын тоожуп турар. Ооң-биле кады номчукчу тайга-танды кезип, аңнап өөренип, төтчеглекчилер-биле демисежип, төрөөн чериниң чараш-каазын магадап, ооң кежиин четтирип, бойдус-биле кады амыдырап, оон хөй-ле чүүлдерни өөренип ап кээр. «Танды кежиинде» кирген чогаалдарда аңчы кижиниң омур-хевири кол черде турар. Бойдуска хумагалыг хамаарылга, тыва ёзу-чаңчылдарны сагыыры, аң-мең, мал-маганның аажы-чаңнарын билири, бойдус болуушкуннарын хайгаарап, ооң-биле херек өйде демисежип билири, чамдыкта ооң ачы-дузазын четтирери дээн чергелиг хөй-ле айтырыгларны чогаалчы мында көргүскен. Номда кирген эң-не кол чүүл – ие бойдустуң кижизидикчи ужур-дузазы кымдан-даа, чүден-даа артык, төрөөн чери биле кижиниң салым-чолу, амы-тыны тудуш деп бодал болур.

Ынчангаш К. Кудажының «Таңды кежии" деп чыындызында овур-хевирлер дамчыштыр төрөөн бойдузунга, ында амыдырап турар бүгү-ле амылыг амытанга, үнүштерге, кат-чимиске, эң ылаңгыя тыва чонунга ханы ынакшылды илереткен чечен чугаалар болур. Олар аныяк-өскенге бүгү талазы-биле өөредиглиг, ханы уткалыг чогаалдар деп түңнөп турар бис.

### **Ажыглаан литература даңзызы:**

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. В 3 т. Т. 1. -М., 1994.
2. Бады-Монге, Е.Т. Национальное своеобразие художественной детали в тувинской прозе: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Абакан, 2004. –19 с.– Текст: непосредственный
3. Бады-Монге, Е.Т. Роль художественной детали в романе К-Э.Кудажы «Улуг-Хем неугомонный» // Улуг-Хем. – № 2, 2005. – С. 154-159. – Текст: непосредственный
4. Балданов, С.Ж., Бадмаев, Б.Б., Буянтуева, Г.Ц-Д. Литература народов Сибири. Этнотрадиция. Фольклорно-этнографический контекст. - Улан-Удэ, 2008. – Текст: непосредственный
5. Барбашова, Е.Н. "Пейзаж настроения" и пейзаж "правды видения" в рассказах писателей "Молодой Сибири" // Мир науки, культуры, образования. – 2009. – № 1 (13). – С. 36-39. – Текст: непосредственный
6. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.
7. Беляева, А.В. Система мотивов в сборнике рассказов Г.Н. Кузнецовой «Утро» // Филологические науки. – № 4, 2014. – С. 43-46. – Текст: непосредственный

8. Бочаров, С. Г. Характеры и обстоятельства // Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. – М., 1962. – Текст: непосредственный
9. Бройтман, С.Н., Тамарченко, Н.Д., Тюпа, В.И. Теория литературы. Т 2. – М., 2004. – Текст: непосредственный
10. Бушмин, А. С. Теория литературы. – М.: Наука, 1978. – 479 с. – Текст: непосредственный
11. Воронин, Р. А. Виды и функции пейзажных описаний в литературе // Филология и лингвистика в современном мире: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2017 г.). – М.: Буки-Веди, 2017. – С. 1-4. – Текст: электронный.
12. Донгак, Р.А. «Уйгу чок Улуг-Хемде» түр маадырлар // Улуг-Хем. – 2006. - № 1-2. – Ар. 144-149. – Текст: непосредственный
13. Дикая, В.С. Пейзаж как художественная деталь (на материале рассказов С.С. Шилова) // Диалог культур - диалог о мире и во имя мира. – 2016. – № 1. – С. 40-44. – Текст: электронный.
14. Гачев, Г.Д. Национальные образы мира. – М., 2002. – Текст: непосредственный
15. Гацак, В.М. Фольклор. Поэтика и традиция. – М., 1982. – Текст: непосредственный
16. Гладкова, Е.Ю., Проскурнин, Б.В. Сюжет и система образов в романе Пэт Баркер «Возрождение» // Мировая литература в контексте культуры. – 2011. - № 6. – С. 166-171. – Текст: электронный.
17. Джамалудинова, Х.Г. Система образов в романе Фазу Алиевой «Корзина спелой вишни» // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. – 2011. - № 4. – С. 113-117. – Текст: электронный.
18. Доржу, К.Б. Тыва чечен чогаал сөзүглелиниң филологтуг сайгарылгазынга эртем ажылдарының чыындызы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2014. – 233 с. – Текст: непосредственный

19. Есин, А.Б. Принципы анализа литературного произведения. Учебное пособие. – М.: Наука, 2000. – 245 с. – Текст: непосредственный
20. Зеленцова, С. В. Функции пейзажа в малой прозе И. А. Бунина: на материале произведений 1892–1916 гг.: дис. на соискан. учён.степ. канд. филол. наук. – Орёл, 2013. – 192 с. – Текст: непосредственный
21. Жирмунский, В.М. Теория литературы: Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – Текст: непосредственный
22. Калзан, А.К. Амыдырал болгаш литература. – Кызыл, 1980. – Текст: непосредственный
23. Калзан, А. К. Прозаның ниити байдалы // Өзүлдениң демдектери. – Кызыл: ТывНУЧ., 1991. – С. 9-12. – Текст: непосредственный
24. Краснов, Г.Н. Сюжетные мотивы «Пиковой дамы» в «Преступлении и наказании» // Литературный текст: Проблемы и методы исследования. – М., 2000. – С. 161-164. – Текст: непосредственный
25. Куулар, С. Ынакшылдың сүлдези: И. Иргиттин чогаадыкчы кежээзи // Шын. – 1992. Май 14. – Текст: непосредственный
26. Күжүгет, М.А. Человек и природа в тувинской литературе // Становление и развитие науки в Туве. I ч. – Кызыл, 2000. – С. 109 - 112. – Текст: непосредственный
27. Лихачев, Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Л., 1971. – Текст: непосредственный
28. Локонов, В. О жизни, начатой стоном // «Тувинская правда», 30 сентября, 1976. – Текст: непосредственный
29. Маин, Ю.В. Диалектика художественных образов – М., 1987. – 78 с. – Текст: непосредственный
30. Очур, Т.Х. Образ-символ очага в прозе С. Сарыг-оола // Мир науки, культуры, образования. – 2015. – № 5 (54). – С. 357-358. – Текст: электронный.

31. Поэтика русской литературы в историко-культурном контексте / Институт филологии СО РАН. – Новосибирск: Наука, 2008. – 672 с. – Текст: непосредственный
32. Пустовой, П.Г. Слово и образ в художественном произведении. – М., 1963. – 167 с. – Текст: непосредственный
33. Салимова, Ю.Д., Амирова, О.Г. Образ-символ в портретном описании героя художественного произведения // Актуальные направления научных исследований: от теории к практике. – 2015. – № 2 (4). – С. 170-173. – Текст: электронный.
34. Салчак, В.С. Тыва чогаалчылар болгаш чогаалдар дугайында демдеглелдер. – Кызыл, 2005. – Текст: непосредственный
35. Самдан, З. Б. Тыва чогаалдың кокпалары-биле: эртемденниң демдеглелдери. – Кызыл, 2005. – С. 126. – Текст: непосредственный
36. Серебрякова, З.А. Положительные герои романа Б. Санжина "Путь Праведный" // Вестник Восточно-Сибирского государственного института культуры. – 2017. – № 2 (13). – С. 97-102. – Текст: электронный.
37. Серен-оол, Ч. Чогаал дугайында демдеглелдер. – Кызыл, 1986. – Текст: непосредственный
38. Силантьев, И.В. Мотивный анализ. – М., 2004. – Текст: непосредственный
39. Синякова, Л.Н. Образ человека в романе А.Ф. Писемского «Масоны»: философия духа и жизненная прагматика // Сибирский филологический журнал, 2007. – № 3. – С. 24-34. – Текст: электронный.
40. Соян, А. М. Тыва литературада бомж кижиниң овур-хевири // Эртем бижиктери: ТКУ-нуң тыва болгаш нити дыл эртеминиң кафедразының чыл чыындызы. V-ки үндүрүлгө. – Кызыл, ТывКУ, 2012. – С. 107. – Текст: непосредственный
41. Соян, А.М. Образы-символы в поэмах Э. Мижита // Мир науки, культуры, образования. – 2018. – № 6 (73). – С. 563-564. – Текст: электронный.

42. Соян, А.М. Своеобразие поэзии А. Бегзин-оола: фольклорные истоки // Казанская наука. – 2018. – № 10. – С. 53-55. – Текст: электронный.
43. Танова, Е. Т. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы. – Кызыл, 2013 – 188 с. – Текст: непосредственный
44. Татаринцева, М.П. Развитие литературно-критической мысли – Кызыл, 1983. – Текст: непосредственный
45. Текенова, У.Н. Образы-символы в рассказе Дибаша Каинчина «На перевале» // Мир науки, культуры и образования. – Горно-Алтайск, 2008. – Т. 3. – С. 70-73. – Текст: электронный.
46. Торшин, А.А. Произведение художественной литературы. Основные аспекты анализа. – М., 2006. – Текст: непосредственный
47. Топоров, В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М.: Прогресс-Культура, 1995. – 624 с. – Текст: непосредственный
48. Тыва чечен чогаал: сөөлгү үениң шинчилелдери. – Кызыл, 2009. – 208 с. – Текст: непосредственный
49. Хадаханэ, М.А. Тувинская проза. – Кызыл, 1968. – Текст: непосредственный
50. Хадаханэ, М.А. Литературная Тува. – Кызыл, 1982. – Текст: непосредственный
51. Хадаханэ, М.А. Беседы о тувинской литературе и не только... – Кызыл, 2006. – Текст: непосредственный
52. Хадаханэ, М.А. Уроки Кудажы // Тув. правда, 2007. № 14, февраль 8. С. 4. – Текст: непосредственный
53. Чамзырын, Е. Т. Этнопоэтическое особенности тувинской детской прозы – Кызыл: 2009. – 157 с. – Текст: непосредственный
54. Хализев, В.Е. Теория литературы. – М.: Просвещение, 1999. – Текст: непосредственный
55. Аникин В. П. Сказки русских писателей / оформл. А. Архиповой. – М.: «Детская литература», 1980. – 688 с.

56. Брауде Л.Ю. Современная литературная сказка // Брауде Л.Ю. Скандинавская литературная сказка – М.: Наука, 1979. – С.170 - 190.
57. Крылов И.А. Басни. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1956. – 626 с.
58. Крылов И.А. Каарган болгаш Дилги. Басни. Перевод на тувинский язык С. Сарыг-оола, Л. Чадамба, И. Медээчи. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1953. – 76 ар.
59. Кудажи К.К. Завязи. Стихотворения и поэма. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1982. – 168 с.
60. Лупанова И. П. Современная литературная сказка и её критики (Заметки фольклориста) Архивная копия от 15 декабря 2017 на Wayback Machine // Проблемы детской литературы. – Петрозаводск, 1981. – С. 76-90.
61. Минеев В.Н. О жанровой специфике литературной сказки / В.Н. Минеев // Проблемы детской литературы и фольклор: Сб. науч. тр. –Петрозаводск, 2001. – С.73
62. Овчинникова Л. В. Русская литературная сказка XX века. История, классификация, поэтика : Учеб. пособие – М.: Флинта, Наука, 2003.
63. Самдан З.Б. Лики тувинской словесности. – Кызыл, 2001. – Ар. 11-12.
64. Тыва улустуң аас чогаалы. – Кызыл, 1976. – Ар. 47-48.
65. Эзоп. Заповеди. Басни. Жизнеописания. Перевод Гаспарова М.Л. Всемирная библиотека поэзии. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. – 320 с.
66. Эзоп. Баснялар. Перевод на тувинский язык М.Н.Ооржака. – Улуг-Хем, № 3. – Кызыл: Редакция журнала «Улуг-Хем», 2008. – 128 с.
67. Ярмыш Ю. О жанре мечты и фантаза // Радуга. – Киев, 1972. – № 11.
68. [ru.wikipedia.org/wiki/Аллегория]

#### **Словарьлар данзызы:**

1. Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов. – СПб.: Паритет, 2007. – 320 с.– Текст: непосредственный

2. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н. Николюкина. – М., 2001. – Текст: непосредственный
3. Новый литературный словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2009. – Текст: непосредственный
4. Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 2004. – Текст: непосредственный
5. Словарь литературоведческих терминов / Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В. Тураева. – М., 1974.– Текст: непосредственный
6. Русско-тувинский словарь / Под ред. Д. А. Монгуша. – М.: Рус. яз.,1980. 664 с.
7. Толковый словарь тувинского языка / Под ред. Д. А. Монгуша. Новосибирск: Наука, 2003. – 599 с. (Т. I: А-Й).

## Отзыв

о выпускной квалификационной работе  
студентки 5 курса 1 группы направления подготовки  
44.03.05 Педагогическое образование, профиля «Родной  
язык, литература и Иностранный язык» филологического  
факультета Тувинского государственного университета  
Донгак Влады Вячеславовны.

Тема ВКР Донгак Влады Вячеславовны «К. Кудажының чогаалдарында  
дириг амытаннарның омур-хевирини («Образы животных в произведениях К.  
Кудажы»).

Влада Донгак занималась творчеством К. Кудажы с младших курсов.  
Ею написаны курсовые работы на третьем и четвертом курсах на различные  
темы по произведениям писателя. Ежегодно выступала с докладами на  
научно-практических конференциях студентов.

ВКР состоит из введения, двух глав, заключения и списка  
использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность, изученность темы, поставлены  
цели и задачи дипломной работы.

Предметом рассмотрения первой главы являются образы диких и  
домашних животных в народных сказках о животных, в баснях и  
литературной сказке К. Кудажы. Автор работы рассуждает об истоках  
изображения образов животных, анализирует и определяет классификацию  
образов животных в данных произведениях.

Во второй главе дается литературный анализ рассказов о животных в  
книге «Танды кежиин» К. Кудажы. Классификации подвергаются образы  
диких зверей, птиц, рыб и насекомых в сборнике.

В заключении сделаны соответствующие выводы по исследуемой теме. Можно отметить самостоятельность в подходах к изучению материала, хороший уровень теоретической подготовки, знание литературы.

Выпускная квалификационная работа соответствует требованиям Положения о выпускных квалификационных работах, рекомендуется к защите и заслуживает положительной оценки.

Научный руководитель

Кужугет М.А., старший преподаватель  
кафедры тувинской филологии и общего  
языкознания